

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

DİLİMİZ – VARLIĞIMIZ

Bakı - “Ozan” - 2011

Qəzənfər Paşayev

Elmi redaktor
və ön sözün müəllifi: **Tofiq Hacıyev**,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Rəyçi: **Məhərrəm Məmmədli**,
filologiya elmləri doktoru, professor

**Qəzənfər Paşayev. “Dilimiz-varlığımız”, Bakı,
“Ozan”, 2011, 208 səh.**

Folklorçu, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi və publisist kimi tanınan professor Qəzənfər Paşayev, eyni zamanda dəyərli dilçi alimdir.

Tədqiqatçının bu əsərində yer alan “Kitabi-Dədə Qorqud”, İraq türkman ləhcəsi və ədəbi dilimiz”, “Azərbaycan dilinin qərib dialektləri”, “İraq türkman tarixinə və dilaektinə bir baxış”, “Qürur duyduğum tarixi şəxsiyyətlər” bölməsini və ayrı-ayrı məqalələri həyəcənsiz oxumaq olmur. Şirin və axıcı dillə yazılan, intellekt məhsulu olan “Türkologiya elmimizin iftixarı”, “Çoxşaxəli yaradıcılıq yolu”, “Gələcək nəsillərə yadigar” kimi səmimi yazıların da oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacağına ümidvarıq.

Q - 4702060204-76 -2011
On-047-11

© “Ozan” nəşriyyatı - 2011

***

*Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney
Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq
türkmanları bir bütövün parçalarıdır.*

Heydər Əliyev

***

Dilim-dilim;

Kəs qovun dilim-dilim.

Mən dilimnən vaz keçməm,

Olursam dilim-dilim.

Kərkük bayatısı

AZƏRBAYCAN KƏRKÜKŞÜNASLIĞININ BANISI

Professor Qəzənfər Paşayev kərkükşünaslığa məhz «Kərkük dialektinin fonetikasi» elmi əsəri ilə başlamışdı. Gələcəkdə Azərbaycanda quraçağı böyük kərkükşünaslıq binasının təməlini bununla qoymuşdu. Bu, Sinan Səid və Nərminə Məmmədovanın Kərkük şərqilərində bizi məst edən dili və melodiyanı yaradanların dili idi, İraq türkmənlərinin fonetikasi idi. Həmin elmi tədqiqatla ilk tanışlıqda gənc Q. Paşayevdən razı qaldıq ki, İraqa ezamiyyətdən çox səmərəli istifadə edib, oradakı qardaşlarımızın dilinə aid yaxşı material toplayıb, dilçiliyimizə yeni mövzu gətirib. Onda belə hesab edirdik ki, Q. Paşayev bu materialından özünə bir elmi dərəcə almaqla, uzaqbaşı ikinci bir adla qurtaracaqdır. Ancaq heç demə, bu cavan oğlanın tədqiqatı Kərkük-türkmən elinin geniş miqyasda öyrənilməsinə başlamaqmış. Və bu öyrənmə bu oğuz-türkmən elinin ruhuna, böyük folkloruna daxil olmaqla öz zilinə çatacaqmış. Heç demə, bu öyrənmə Azərbaycanda yeni bir - şünaslığın, nəhəng kərkükşünaslıq elm sahəsinin yaranması ilə nəticələneçəkmiş. Həqiqətən bu gün azərbaycanşünaslıqda kərkükşünaslıq adlı müstəqil bir elm sahəsi var.

Dilimiz - varlığımız

Bu elm sahəsi Kərkük-türkman elinin, dilinin, folklorunun, tarixinin bir sintez şəklində təqdimidir. Onun qurucusu prof. Q.Paşayevdir. Uzun zaman o bu sahədə təkcə qələm çalırdı. İndi aşkar oldu ki, onun uzun illər boyu, gərgin əməklə topladığı zəngin material üzərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük, təcrübəli bir şöbəsinin - Dialektologiya şöbəsinin kollektivi də çalışmış. Q.Paşayevin özünün də iştirakı ilə həmin kollektiv (fil. elm. namizədləri S.Behbudov, K.İmamquliyeva, K.Quliyeva) rəyçisi olduğum «İraq-türkman ləhcəsi» (Bakı, «Elm», 2004, 422 səh.) adlı kitabı elmi istimaıyyətimizə təqdim etdi. Bu dəyərli, yüksək elmi səviyyəli kitab mənim yadıma bir hadisəni gətirdi: vaxtilə böyük ədəbiyyat zəhmətkeşi Salman Mümtazın topladığı zəngin materialın əsasında bizim ədəbiyyat tariximiz yaradıldı. S.Mümtazın çap və qeyri-çap materialları bu gün də tədqiq olunur və həmin materiallar bugünkü Əlyazmalar İnstitutumuzun əlyazma bazasını təşkil edir. Mən hesab edirəm ki, Q.Paşayevin azərbaycanşünaslığa verdiyi zəngin, bol dil, ədəbiyyat nümunələrinin tədqiqinə başqa elmi kollektivlərimiz də qoşulmalıdır. Bu işə ilk olaraq Folklor Elm Mərkəzi başlamış və Q.Paşayevin Bəndəroğlu ilə birlikdə hazırladığı «Azərbaycan folkloru antologiyası», İraq-türkman cildi (Bakı, 1999) kitabını buraxmışdır. (Yəqin ki, gələcəkdə etnoqrafiya, tarix, musiqi və başqa sənət sahələrinin mütəxəssisləri də bu sahədə tədqiq

Qəzənfər Paşayev

---

qatlar aparacaqlar).

Folklor İnstitutu həmin kitaba olan tələbatı nəzərə alaraq 2009-cu ildə onu latın qrafikası ilə yenidən nəşr etdi. Professor Q.Paşayev Kərkük folkloru və ədəbiyyatı ilə də ciddi məşğul olmuş, hətə 1968-ci ildə xalq şairi Rəsul Rza ilə «Kərkük bayatıları» kitabını, sonralar «Arzu-Qəmbər» dastanı (1971), «Kərkük mahnıları» (1973), «İraq-Kərkük atalar sözləri» (1978), «İraq-Kərkük bayatıları» (1984), «Kərkük tapmacaları» (1984), «Kərkük folkloru antologiyası» (1987, təkrar nəşr - 1990), «Nəsiminin İraq divanı» (1987), «Kərkük dialektinin fonetikasi» (Bakı, 2003) kimi gərəklı kitabları çap etdirmişdir.

Professor Paşayevin elmi fəaliyyətinin zirvəsi onun «İraq türkman folkloru» adlı monumental əsəridir. Bu monoqrafiya Bakıda (1992), Bağdadda (1995), Akademik Bəkir Nəbiyev və professor Mahir Naqibin redaktəsi ilə İstanbulda (1998), Bakıda (2003), Tehrandə (2008) böyük tirajla nəşr edilmiş, tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Müəllifin ABŞ-da Füzuli və İraq türkmanlarına həsr etdiyi iki sanballı məqaləsi dərc edilmişdir. Professor Q.Paşayevin Türkiyə və İraqda onlarla məqaləsi çıxıb. Q.Paşayev orijinaldan (ingilis dilindən) edilmiş bir neçə maraqlı kitabın da tərcüməçisidir. Uzun illər ali məktəbdə xarici dillər kafedrasının müdiri işləmiş Paşayev tələbələr üçün lazımlı, ingiliscə «Bu İngiltərədir» (Bakı, 1981, 125 səh.) dərs vəsaitinin, eləcə də İraq Respublikasında işlə-

---

Dilimiz - varlığımız

yərkən (1962-1966; 1972-1975) sovet mütəxəssisləri üçün yazdığı və təkrar-təkrar çap olunan «Rusca-ərəbcə danışq kitabı»nın (Bağdad, 1974, 96 səh.) müəllifidir.

Respublikamızda prof. Paşayevi ədəbiyyatşünas alim kimi də yüksək qiymətləndirirlər. Alimin «Borcumuzdur bu ehtiram» (2010), «Nəsimi haqqında araşdırmalar» (2010) və akademik Bəkir Nəbiyevə həsr etdiyi «Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin patriarxi» (2010) əsərləri deyilənlərə dayaq olur. «Borcumuzdur bu ehtiram» xalq qarşısında xidmətləri olan, dünyasını dəyişmiş şəxsiyyətlərə həsr olunub. Onların arasında görkəmli alim İhsan Doğramacı, məşhur müğənni Əbdülvahid Küzəçioğlu, Sinan Səid və Əbdüllətif Bəndəroğlu da vardır. Haqlarında qədirşünaslıqla danışan müəllif, onları öndərimiz Heydər Əliyev, xalq şairləri Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Nigar Rəfibəyli, yazıçı-alim Əzizə Cəfərzadə, akad. Məmmədəğa Şirəliyev, prof. Abbas Zamanov və bir çox başqalarından ayırmır. Bu məqamda birliyimizi xüsusi vurğulamış olur.

Prof. Q.Paşayev filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülzar İbrahimqızı ilə birgə hazırladığı «İsi Məlikzadə - 70», «Əlibala Hacızadə - 70», «Fikrət Qoca - 70», «Akademik Bəkir Nəbiyev - 75», «Hüseyn Arif - 80» portret-kitabları, Dr.Ə.Bəndəroğlu ilə birgə çapına nail olduğu Rəsul Rzanın «Ağlayan çox gülən hanı?» (Kərkük, 2007), Elçinin «Mahmud və Məryəm»

Qəzənfər Paşayev

(Kərkük, 2007), «Çağdaş İraq şeirindən seçmələr», (Bakı, 2001), Ə.Bəndəroğlunun «Göylər unutmuşdu yağacağı» (Bakı, 1991) və s. kitabları ədəbiyyatımıza xidmətdən, ədəbi əlaqələrimizdən söz açır.

Professor Q.Paşayevin «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» və böyük həcmli «Nostradamusun möcüzəli aləmi» (Bakı, 2007, 760 səh) əsərləri oxucuların stolüstü kitabına çevrilmişdir. Yeri gəlmişkən, Qəzənfər müəllimin «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» əsəri Bağdadda ərəbcə də (1996) işıq üzü görmüşdür.

Qəzənfər Paşayevin Azərbaycan aşığı sənəti və aşığı yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələri və tərtib etdiyi kitabları ictimaiyyətin rəğbətini qazanmışdır. Xüsusən də «Qoca Azaflıyam» (Bakı, 2007, 760 səh) kitabı nəinki təkcə ölkəmizdə, eləcə də Türkiyə və İranda geniş şöhrət qazanmışdır.

Professor Q.Paşayevin monoqrafiyaları və tərtib etdiyi kitabların sayı 40-dan artıqdır. Düşünmək olardı ki, o, folklorşünas, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, publisist kimi xalq arasında yaxşı tanındığına, bu sahədə nüfuz sahibi olduğuna görə bir daha dilçilik aləminə qayıtmaz. Lakin belə deyilmiş. «Dilimiz - varlığımız» kitabını oxuduqca gözlərimiz önündə qədirşünas dilçi alim canlanır. Onun kitabda yer alan «Kitabi-Dədə Qorqud», İraq türkmən ləhcəsi və ədəbi dilimiz», «Azərbaycan dilinin qərib dialektləri», «Tariximizə və dilimizə bir nəzər», elmi rəhbəri olmuş akademik M.Şirəliyevə həsr etdiyi «Türkologiya elmimizin pat-

riarxı» kimi məqalələrini həyəcansız oxumaq olmur. Tədqiqatçının Mirzə Kazımbəy, Mirzə Fətəli Axundov və ABŞ-da Azərbaycan dilinə dair tədqiqatlardan bəhs edən məqalələrini oxuyanda qürur hissi keçirirsən. Bununla belə, biz bu məqaləmizdə prof. Q.Paşayevin bir dilçi alim kimi, çox böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən kərkükşünaslıq fəaliyyətindən söz açmaq fikrindəyik. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, kərkükşünaslıq fəaliyyətində prof. Q.Paşayev özü topladığı materialları və apardığı tədqiqatları ilə məsələnin qoyuluşuna problem məzmunu daxil edir, mübahisə tonu verir və şüurlu şəkildə kərkükşünaslıq ab-havası yaradır. Bunun üçün Q.Paşayev Türkiyə, Avropa, İraq, Kərkük, Rusiya və Azərbaycan alimlərinin mötəbər tədqiqlərinə söykənərək, araşdırmasını sırf dialektoloji və ya folklor çərçivəsindən çıxararaq, mövcud mübahisələrdən çəkinməyib, özü mübahisəyə can atır. Bu, tədqiqat predmetinə bələdliklə bağlıdır. Nəticədə müəllifin yaratdığı elmi məşab-miqyas kərkükşünaslığın bir sıra qaranlıq guşələrinə işıq salmaqla yanaşı, azərbaycanşünaslıq üçün də faydalı nəticələrə gətirib, xüsusilə Azərbaycan tarixinin orta və ilk orta əsrlər və daha qədim dövrləri ilə bağlı bəzi tarixçilərimizin hazırladığı dumanı dağıtmağa yardım göstərir. Bu yardım, birinci, Q.Paşayevin təqdim etdiyi dil materialının özündən başlanır: Kərkük-türkman nitq mühiti çox hallarda türkcələrdən təcrid olunub ada vəziyyətinə düşdüyü üçün burada, məsələn, Azər-

Qəzənfər Paşayev

baycan və Türkiyə oğuzcaları üçün arxaikləşmiş daha əski oğuzca elementlər qorunub saxlanmışdır. Deyək ki, elə əhalinin türkmən adlandırılmasının özü bu baxımdan maraqlı bir detaldır. Əvvələn, necə: turkmən yoxsa türkmən? Əhali özünə türkmən deyir, yaşadığı ərəb mühiti də elə işlədir. Prof. Q.Paşayev də türkmən tərəfdarıdır və fikrini əsaslandırır. Türk deyəndə özbəklər də, başqırdlar da... kərküklülər də türk gedir. Ancaq bir halda ki, özbək, başqırd... ilə yanaşı müstəqil türkmən xalqı da qəbul olunub, onda türkmən fərqləndirilməlidir. XI əsrdə M.Kaşqarlı öz «Divan»ında Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı «türkmənənd» ifadəsinin işlənmiş olmasını deyir və bu məhz türkmən sözünün mənşəyi ilə bağlanır.

XVII əsrin məşhur türk tarixçisi Əbülqazi Bahadır xanın «Şəcərəyi-tərakimə» (Türklərin şəcərəsi) əsərini 1897-ci ildə A.Q.Tumanski, 1958-ci ildə A.N.Kononov ruscaya «Rodoslovniy turkmen» tərcümə edirlər. Türkmen sözü türk məfhumunun cəmini bildirdiyi üçün görkəmli türkoloqlar tərcümədə «turok», yaxud «tyurkov» yox, məhz «türkmən» işlədirlər. Bu halda həmin qrammatik semantika məhz turkmen sözündə saxlanır. Çünki qədim türkcədə – an cəm şəkilçisi olmuşdur. Bu türkmən formasını, görünür, kərküklülər öz əcdadlarından o şəkildə alıb işlədə-işlədə gətirmişlər. Burada bir tarixi semantika da var: aydın olur ki, ilk təşəkkül zamanında həmin ərəzidə oğuzlarla yanaşı başqa türk etnosları da yaşamışlar.

Dilimiz - varlığımız

Sadəcə bu etnoslardan son təşkiledicisi oğuz olmuşdur. Eyni mənzərə azərbaycanlıların da tarixinin müəyyənləşməsində baş vermişdir. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə müxtəlif türk etnosları iştirak etmişdir, ancaq aparıcılıq oğuz etnosuna məxsusdur. Bəs necə olur ki, biz azərbaycanlı adlandıığımız halda, tarixən azərbaycanlı olmuş bu insanlar özlərinə türkmən deyirlər? Əvvələn, biz də 1936-cı ilə qədər türk adlanmışıq. İkinci, prof. Q.Paşayevin göstərdiyinə görə, onlar bizə də türkmən deyirlər. 1936-cı ilə kimi biz də özümüzə də, onlara da türk demişik. Deməli, dilləri ada vəziyyətində olduğu üçün onlar türk sözünün arxaik cəm formasını saxlamışlar.

Füzuli faktoru da göstərir ki, İraqla Azərbaycan türkləri arasında xüsusi əlaqə-yaxınlıq olmuşdur. Şübhəsiz, bu əlaqə e.ə. mahanlar-mannalılar-maklar (Midiyanın aparıcı etnosu) məskəni ilə ikiçayarası (şumerli-şumersiz) bütöv bir coğrafiya təşkil etmişdir. Azərbaycan-Kərkük türkcələrinin birliyi buradan başlayır. Təbii ki, zaman-zaman bütün türk bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanla Kərkük arasında da bir-birinə axın, gediş-gəliş davam etmişdir. Bu əlaqə islamdan sonra xüsusi şəkil almışdır. Müxtəlif əsrlərdə azərbaycanlılar ailə-ailə Kərbəla ziyarətinə getmiş və orada qalanlar da olmuşlar. Təbii ki, qalanlar özləri ilə bir dildə danışanlara səmtləşmişlər. Prof. Q.Paşayev göstərir ki, orada Qarabağlı məhəlləsi, Şirvan qalası və s. mövcuddur. Deməli, bunlar həmin Kərbəla ziya-

Qəzənfər Paşayev

rətinə gedənlərdən qalanlardır. Tarixi faktlar göstərir ki, islamın qəbulundan başlayaraq, bütün orta əsrlər boyu İraq, Bağdad bütün islam türklərinin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin elmi, mədəni həyatında böyük rol oynamışdır: «Bağdaddan başqa Buxara, Kaşqar, Qahirə, Şam kimi daha bir sıra yerlər vardısı da, bunlar Bağdad qədər əhəmiyyətli deyildi. Türk ölkələrinin hər bucağından bir çox alimlərin tale axtarmaq arzusu ilə Bağdada və Misirə axın-axın gəldikləri dövrlərdə bir xeyli elm adamlarının Bağdadda toplanmış olduqlarını bilirik» (M.Kaşkarlı. Divanü luğat-it-türk tərcüməsi, I c., s. XII). Bağdadın həmin elm mühitinin yetirməsi M.Füzuli də var. Mosuli imzası ilə təmiz Azərbaycan türkcəsində nücum dair elmi əsər yazan XV əsr alimini də tanıyıırıq. Yeni İraq-Bağdad ərəb mühitində bir mikroazərbaycan-türk mühiti də mövcud idi. Təbii ki, Füzuli poeziyasındakı yanğı ilə Kərkük manilərinin sızılıtları səsleşirdi (Ayaz Vəfalı və Qəzənfər Paşayevin Füzulinin folklor motivləri ilə bağlı tədqiqlərində bu məsələyə işiq salınır). Bura Füzuli üçün ana dili mühiti idi. Füzuli «Leyli və Məcnun»da yazırdı:

*Olmuşdu rəfiqü həməzəbanım,
Ayineyi-tutiyi-rəvanım
Bir neçə zərifi-xüttəyi-Rum...*

Şair Türkiyə türkcəsində danışan həmsöhbətlərinin dili ilə öz dilinin yaxınlığını əşyanın güzgüdə əks

---

Dilimiz - varlığımız

olunması kimi qiymətləndirir. Əlbəttə, bu, eyni olmaq deyil. Böyük ağsaqqal İhsan Doğramacı xanımı ilə məni öz iqamətgahında qəbul edərkən (2002 sentyabr) mənimlə təmiz azərbaycanca danışdı. Xalis Azərbaycan türkcəsi üçün səciyyəvi olan sözlər, ifadələr gələndə ətrafdakılara zarafatla deyirdi ki, siz elə deyirsiniz, biz Azərbaycan türkləri belə deyirik. Yəni bildirirdi ki, İraq türkmancası Azərbaycan türkcəsinə daha yaxındır.

Dövrü üçün böyük türk mədəniyyət mərkəzi sayılan Kaşqardan İraqa köçən və məşhur «Divan»ını burada yazan Mahmud Kaşqarlı bildirir ki: «peyğəmbərimiz qiyamət nişanələrini, axır zaman qarışıqlıqlarını və Oğuz türklərinin ortaya çıxacaqlarını söylədiyi zaman «türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökümranlıq vardır» buyurmuşdur. («Divanü luğat-it-türk», 1 c., s.4). Bu sözləri deyərək, yəqin ki, peyğəmbərimizin ən yaxından tanıdığı türklər İraq türkmənləri idi. Bəlkə də Oğuz türkləri ifadəsinin işlənməsinin də səbəbi məhz türkmənlərin oğuz olmaları idi. Türkün e'tibarını, cəngavərliyini ərəb mühiti, görünür, ilkin olaraq türkmən oğuzlarının şəxsində görmüşdü. Təsadüf deyil ki, Ərəb xilafətində sarayların, hakimiyyətin mühafizəsi məhz türklərdən ibarət qvardiyalara e'tibar olunurdu. Çünki onda türkün bir üzvü vardı, sözüne sədəqətli idi, və'dinə xəyanət etməzdi. Tarix peyğəmbərimizin hədisini doğrultdu. Toğrul bəyin zamanında (XI əsr) Amu-Dəryadan Fərata

Qəzənfər Paşayev

qədər gələn Səlcuq hakimiyyəti qardaşı oğlu Alp Arslanın və onun oğlu Məlikşahın vaxtlarında da öz gücünü saxlayırdı. Bir az sonra başlayıb ərəb ölkələrini də içine alan Osmanlı-oğuz imperiyası XX əsrin əvvəllərinə kimi, 623 il davam etdi. Peyğəmbərimizin buyurduğu bu oğuz-türk hökmranlığı dövründə İraq-Kərkük türkmənlərinin ədəbiyyatı, mədəniyyəti, folkloru öz inkişafını davam etdirmişdir. Prof. Q. Paşayev türkmənlərin folklorunu bizə tanıtdığı üçün biz onların yaradıcılığını başlıca olaraq şifahi ədəbiyyatdan ibarət hesab etmişik. Məsələ burasındadır ki, türkmənlərin yazılı ədəbiyyatı da var. Bu gün də var, tarix boyu da olub. Fikir cəsarəti ilə nə qədər təəccüblü görünə də, türkmən ədəbi mühitinin ən böyük nümayəndəsi, təbii ki, Məhəmməd ibn Süleyman Füzuli əl-Bağdadidir.

Türkmənlərin yazılı ədəbiyyatı bu gün də davam edir. 1994-sü ildə yubiley münasibəti ilə İraqa Füzuli məzarının ziyarətinə gedərkən tanınmış türkmən şairi Səlah Növrəs «Aynada zaman» adlı şe'r kitabını mənə verdi. Şeirləri məzmunca müasirdir, formaca heca da, sərbəst də var və maraqlıdır ki, bugünkü ərəb şeiri mühitində bir dənə də əruz şeiri yoxdur. Dili xalis Azərbaycan türkcəsidir. Bir şeiri belədir:

*Bən inlərem, bəxtim inlər,
Yalvarışım nafilədir.
Dizi-dizi keçən günlər,
Gör nə həzin qafilədir.*

*Bu qafilə nə qafilə,
Məsafələr silər, keçər.
Bənim gibi hər ğafilə
Gənclik səlam verər, keçər.*

*Hər şeyi aldı götürdü,
Bayquşundur xərəbələr.
Bülbülləri sildi – süpürdü,
Qaldı ögsüz xatirələr.*

Şeirdə bəgünkü ədəbi dilimizdə işlənməyən sözlər var: nafilə (nahaq, bihudə), qafilə (karvan) – vəs-salam. Bunlar klassik ədəbi dilimizdə işlənən ərəb sözləridir. Burada **mən** yerinə, **bən**, **kimi** yerinə **gibi** işlənir. İlk baxışda Türkiyə türkcəsi ilə müştərək görünür. Ancaq əvvələn, həmin fonetik təzahür «Dədə Qorqud kitabı»ndan tutmuş Nəsimiyə, Füzuliyə qədər Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının dilində özünü göstərir. İkinci, əgər bu, Türkiyə türkcəsinin təsiri olsaydı, **bəxtim** sözü **bahtım** şəklində işlənməliydə. «Sildi – süpürdü» məcazi təmiz Azərbaycan türkcəsidir, Türkiyə türkcəsi bu obrazı tanımır. Nəsimiyəyə gözəl bir cinas var ki, şerin poetik semantikasına xüsusi bir kamillik verir: **qafilə (karvan)** – **ğafilə** (qafil sözünün yönlük halı, qəflətdə olana).

Son söz demək üçün S.Növrəsin kitabından başqa bir şeirə diqqət yetirək:

Qəzənfər Paşayev

*Ev yeşil,
Orman yeşil,
Göl yeşil, ördək yeşil,
İçimdə bahar,
Yeşil nəradə?
Bir bən varam,
Bir də o.*

Bu rəvan, bədii azərbaycə də **orman** ismi, **nəradə** sual əvəzliyi və **bən** əvəzlik tələffüzü Türkiyə türkcəsinindir. Orman oğuzcadır. Bu gün onun müqabili meşə sözü oğuz dillərindən yalnız Azərbaycan türkcəsindədir. Q.Paşayevin çap etdirdiyi Kərkük-türkman manilərində, nə də «Kərkük dialektinin fonetikasi» kitabında toplanmış nəslrlə və şeirlə dialektoloji mətnlərdə I şəxs əvəzliyinin **bən** şəkildə deyilişinə və - **yor** indiki zaman şəkilçisinə rast gəlmədik. Həmin mətnlərdə əvəzlik mən şəkildə səslənir (onun isim hallarına düşməsi də Azərbaycan türkcəsindəki kimidir-xüsusilə yönlük halda: mana/bana yox, məhz mənə). Folklor dilində indiki zaman şəkilçisi Cənubi Azərbaycan şivələrindəki kimi işlənir: **köçmür** (köçmür), **etmiri** (etmir), **doldur** (doldurur), **görüki** (görünür) və s. (Q.Paşayev. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, Elm, 2003, s. 143, 153, 170). Bu manidə həm dialekt, həm ədəbi dil formaları bərabər çıxış edir:

*Oxunmuri,
Dərdim çox, oxunmuri.*

*Məcnun kimin gəzirəm,
Göz yara toxunmuri.*

Daha **oxunmuyor** və **gəzyorım** deyil, Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dil və dialekt formaları işlənir. Hətta bu gün Türkiyə türkcəsi üçün səsiyyəvi olan konuşmak fe'li mətndə həm zaman, həm şəxs şəkilçisinə görə Azərbaycan şivələrindəki kimi işlənir: **qonuşuruz** (Göst. əsər, s.140), daha **konusuyoruz** yox.

Beləliklə, prof. Q.Paşayevin təqdim etdiyi materiallar, folklor nümunələri və dialektoloji mətnlər əsasında bu nəticəyə gəlinir ki, müasir Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisədə İraq türkmənlərinin dilindəki fərqləri iki yerə ayırmaq olar. Bunların bir qismi Azərbaycan türkcəsinin başlanğıcındakı oğuzcanın faktlarıdır ki, bizdə zaman-zaman arxaikləşmiş, təcrid olunmuş mühitdə ada vəziyyətində olduğu üçün orada qorunub saxlanmışdır. Məsələn, qədim türkcədə qrammatik yük daşıyan, çoxluq, artıqlıq məzmunu ifadə edən geminat hadisəsi bu gün İraq türkmənlərinin dilində xeyli söz kökündə daşlaşıb qalmışdır. Geminat müasir Azərbaycan dilində ancaq 7 (yeddi), 8 (səkkiz), 9 (doqquz) saylarında daşlaşıb, ancaq İraq türkməncəsində 2 (ikki), 30 (ottuz) saylarında da və onlarla sifətlərdə (əlamət bildiren sözlərdə) qalır: qıssa (<qıssa), irri (iri), qurru (quru), dirri (diri), əccı (acı) və s. Bu o dövrün hadisəsidir ki, insan əşyanın adı artıqlığından heyrətlənib. 1 (bir) ilə müqayisədə ikiyə (ikki)

Qəzənfər Paşayev

xüsusi reaksiya verib, özünə qədərki kəmiyyətlə müqayisədə yeddiyə, səkkizə, təbii ki, daha sonra otuza (ottuz), əlliye xüsusi heyrətlə baxıb. Yaxud türk sifətin çoxaltma dərəcəsinin qrammatik ifadəsini yaratmazdan əvvəl həmin üsuldən istifadə etmişdir. Qırpaq dillərində qıççı (kiçik), issi (isti) və başqa sifətlərdə qalsa da, say sistemində olmaması göstərir ki, geminat daha çox oğuzca üçün səciyyəvi olmuşdur. Q.Paşayev əsərində geminatlaşma hadisəsinin geniş elmi təhlilini verir və bu samit qoşalaşmasının müəyyən dairədə isimlərə də nüfuz etməsinə maraqlı misallar gətirir. Başqa bir maraqlı fakt Q.Paşayev bir sıra hallarda söz köklərində sait uzanması müşahidə edir: sa:rı, ü:tü və s. Sözlərin müxtəlif qrammatik şəkillərdə belə uzanma nümunələri çoxalır: a:xtı (axdı), gö:züm (gözüm), nə:di (nədir?) və s. Bu hallarda səsin uzanması müasir dövrdə – yeni leksik vahid yaratmadığı üçün müəllif bu hadisəni ilkin uzanma saymır. Halbuki həmin uzanmalarda qonşu səslərin heç bir iştirakı yoxdur. Məsələn, deyək ki, türkmanlardakı sa:rı Cəbrayıl şivəsində sarı, nə:di(r) sualı da nədi(r) tələffüz olunur. Deməli, eyni sait müxtəlif şivələrdə müxtəlif deyiliş kəmiyyətinə malik olur. Bu kəmiyyət fərqi ilkin uzanma hadisəsidir. Həmin səsin uzun və qısa (normal) deyilişi bu gün iki leksik semantika yaratmırsa, deməli, bu çox qədim hadisə daha proses olmaqdan çıxıb hadisə, söz yaradıcılığı faktı kimi arxaikləşib, ancaq əski kəmiyyət

məxrəci özünü saxlayır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili və Güney Azərbaycan dialektləri ilə İraq türkmənlərinin dil fərqlərinin ikinci qismi onların tarixən Osmanlı imperiyasının tərkibində yaşamaları ilə bağlıdır. Məsələn, **-yor** indiki zaman şəkilçisi, **bən** şəxs əvəzliyi və bu qəbildən başqa elementləri türkmən şairləri, ziyalıları imperiya dili kimi Türkiyə türkcəsindən götürüb yazılı dildə işlətməmişlər. Və beləliklə, türkmənlərin bizim danışığımızla səsleşən canlı danışığı, dialektləri ilə yanaşı, yazılı ədəbi dilləri də müəyyənleşmişdir. Bu, tipicinə görə Azərbaycandakı model üzrə yazılı dil kimi ortaya çıxır. Dünyada yayılmış hadisələrdən biri kimi, məsələn, ingiliscənin Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Hindistan, özbəkcinin Özbəkistan və Əfqanıstan variantları olduđu kimi, Azərbaycan ədəbi dilimizin də Cənubi Azərbaycan və İraq-türkmən variantları vardır. Bu gün ədəbi dilimizin cənub variantı ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar gedir. İraq-türkmən ədəbi dil variantına diqqət Azərbaycan dilçiliyinin gündəliyinə düşməlidir. Q.Paşayevin Bakıda yaratdığı zəngin İraq-türkmən kitabxanası bu tədqiqatlar üçün bol material verir.

Tofiq Hacıyev,

*AMEA-nın müxbir üzvü, professor,
Bakı Dövlət Universitetinin
Türkologiya kafedrasının müdiri*

I FƏSİL

DİLİMİZ - VARLIĞIMIZ

**«KİTABI-DƏDƏ QORQUD»,
İRAQ TÜRKMAN LƏHCƏSİ
VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ***

İki yüz ildən artıqdır ki, dünya alimlərinin diqqət mərkəzində olan «Kitabi-Dədə Qorqud» bir çox dillərə tərcümə olunmuş, tarixçilərin, etnoqrafların, filosofların, folklorşünasların, xüsusən də dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu ölməz abidəyə İraqda da böyük maraq vardır. Əsər ərəb dilinə tərcümə edilərək «Hekayət Dədə Qorqut» adı altında çap edilmişdir (Bağdad, 2007, 264 s.). Kitaba ön sözü ədəbiyyatımızın böyük dostu Dr. Əbdüllətif Bəndəroğlu yazmışdır. Əsəri ərəb dilinə İraqda və Türkiyədə tərcüməçi, tədqiqatçı, eləcə də yazıçı kimi tanınan Cəlal Polad çevirmiş, ona maraqlı və çox geniş

---

* Бax: «Azərbaycan» qəzeti, 13 mart 2011-ci il

giriş məqaləsi yazmış, indiyə qədər aparılmış tədqiqatlardan və «Kitabi-Dədə Qorqud»un dünya şöhrətindən söz açmışdır. Bununla belə, deməliyəm ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» İraq türkmənləri arasında geniş yayılan, sevilən və tədqiqata cəlb edilən əsərdir. Bu heç də əsassız deyildir.

Əsrlərlə başqa xalqlar əhatəsində qalan, məhz buna görə də qədim leksik və fonetik göstəricilərini daha çox saxlayan İraq türkmənlərinin ləhcəsi «Kitabi-Dədə Qorqud»un dil xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da yer alan onlarca sözün indinin özündə belə Kərkük dolaylarında işlək olması, daha doğrusu, həmin sözlərin yalnız həmin mənada işlənməsi tutarlı dəlil-sübutdur. Məsələn: kəpənək (yapınçı), xerxız//xırxız (oğru), əkmək (çörək), ənsə (arxa), qlağuz//qlavuz (bələdçi), qısqraq (at, madyan), yayan (piyada), nəsnə (əşya, alət), səmiz (kök), sığır (buğa, çöngə), mavlamaq (huşunu itirmək), qanara (çarmıx), borı çalmaq (şeypur çalmaq), davul dögmək (təbil çalmaq), ismarlamaq (tapşırmaq), yarın (sabah), ög (ön), xoyrad (qaba, kobud, nadan), yağmalamaq (talamaq), qavat (alçaq, əskik adam), oda (otaq), imdi (indi), baş üz-

Qəzənfər Paşayev

rinə! (baş üstə!), qaum-qardaş (qohum-qardaş), kəlisə (kilsə), eyi (gözəl), kəndi (özü), dam (tələ), yoğurd (qatıq) və s.¹

Maraqlıdır ki, Dəli Domrul bu gün də Kərkük dolaylarında «dəlli dobur» formasında «dəlidolu» mənasında işlənir.²

Təsadüfi deyildir ki, «Koroğlu» və «Arzu - Qənbər» dastanlarına dərin təsir göstərən, qədim ədəbiyyatımızın başlanğıc mənbəyi olan bu təkrarsız əsəri azərbaycanlı tədqiqatçılar Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının bəbəsi⁴, kərküklü tədqiqatçılar isə İraq türkmanlarının «Ana kitabı» adlandırırlar.

Biz tədqiqatımızda «Kitabi-Dədə Qorqud»da, İraq türkman ləhcəsində və ədəbi dilimizdə eyni olan çoxsaylı: pəncərə, dirək, un, çuval, leş, çomaq, ayaqyolu, sapan, öpmək, rast gəlmək, muştuluq, küsmək, kəklik, keşiş, yumruq, yalaq, beşik və s.-dən söz açmağa lüzum görmədik. Doğmalığı, yaxınlığı təmin edən başqa məqamlara daha çox yer ayırdıq.

Bu doğmalığ, bu yaxınlıq təbii olaraq toponimlərdə də öz əksini qabarıq şəkildə tapmışdır: Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Billava, Boyat, Quruçay, Qarabulaq, Qaraqoyunlu, Qaradağ, Qarabağlı, Əmirli, Yəyçi, Yengicə, Mandılı, Mərdinli,

Üçtəpə, Xasa, Xəsədərli, Çardaqlı, Saray, Gögçə, Quşçu, Dərbənd sarulu, Hacılar, Tatar, Azaflı və s. adlara bir-iki sözdə baş verən kiçik fonetik fərqi nəzərə almasaq, eynilə Kərkük dolaylarında da, Azərbaycanda da təsadüf edilir.³

Azaflı toponimi barədə müəlliflərin fikri maraqlı doğurur: «Azaflı oymağının soyu Türkmən Bayat soyuna dayanır. Çox saydakı tarixi qaynaqlardan görünür ki, bu oymağın övladları 500 il öncə Azərbaycandan köç etmişlər.⁴

Burada maraqlı doğuran bir məsələdən də söz açmaq yerinə düşərdi. Azərbaycanlı alim, professor Əkrəm Cəfər Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən danışarkən göstərir ki, «banlamaq» sözü Azərbaycan dilindən başqa heç bir türk dilində işlənmir.⁵

Qeyd edək ki, bu söz «bannamaq // baynamaq» formasında İraq türkmən ləhcəsində və bir az başqa mənada işlənsə də, «Kitabi-Dədə Qorqud»da *yer alır*.⁶

İraq-türkmən ləhcəsi üçün səciyyəvi olan sözlər də çoxdur. Nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: qırçıl (çaş), doqal (yekəqarın), löüçə (danışığını bilməyən adam), zifir (ya-

Qəzənfər Paşayev

xanti), gilau (murdar), mon//mun (qaraqabaq), lüs (şumal), səlov (araqatan), tikmə (dirək), tütün (tüstü), çəm (meşə), çəmçələ (arıq uşaq; müqəvvə), çarx eləməğ (dolaşmaq, hər tərəfi gəzmək), uz (ağıllı, iti, tədbirli), yazı (çöl, səhra, bayır), yazı xaxı-kəndlilər, yazı sonası və s.

Buraya «Kitabi-Dədə Qorqud»da rast gələnən və bu gün də İraq-Türkman ləhcəsində işlək olan, yuxarıda sadaladığımız sözləri də əlavə etmək olar.

Bunanla belə, «Kitabi-Dədə Qorqud»da və İraq-türkman ləhcəsində elə sözlər vardır ki, onlara ancaq bu və ya digər dialekt və şivələrimizdə rast gəlirik: məs.: baba (ata), budamaq (vurmaq), varmaq (getmək), quçən (küçük), darılmaq (əmələşmək), ənsə (arxa, dal), yazı (çöl, səhra) və s. belə sözlərdəndir.⁷

«Kitabi-Dədə Qorqud»da və ədəbi dilimizdə yer alan elə sözlər də var ki, İraq türkman ləhcəsində təsadüf edilmir. Məsələn: alqış (dua), qarğış (bəddua), göğçək, daz, mahmızlamaq, hürmək, hürkütmək, tavla (töylə), qaravaş, ulamaq (qurd kimi və s.), gənəşmək, yaxşı//yəxşi, arıq, aygır, böyürmək, məğmun, çapar (çaparaq xəbər aparan atlı), qaynata, qaynana, ata-ana, meşə (çəm), tümən (pul va-

hidi), çevik (çox cəld), həmişə (hər zaman), söhbət etmək (qonuşmaq), sıçramaq (atlanmaq), səyirtmək (atı dördnala çapmaq) salaxana//sallaqxana (qanara), otaq (oda), nəvə (torun), lələk (təlnəg), güdmək (göz qoymaq), köhnə, koma (daxma), kişnəmək, yoldaş (arkadaş), yorğa və s.

Dünya alimlərinin qənaəti budur ki, «Dədə Qorqud» dastanları Azərbaycan dilində yazılmış və azərbaycanlılara aid bir abidədir. Bu, təkcə onunla izah olunmur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da yer alan əksər toponimlər Azərbaycanla bağlıdır: Əlincə qalası, Dəmir qapı Dərbənd, Qazlıq tağı (Qafqaz dağları), Gəncə, Bərdə, Göyçə gölü, Dondar, Qaradərə (Qarabağda yer adı) və s.

Söhbət ondan gedir ki, bu təkrarsız əsər Azərbaycan dilindədir. Dilin fonetik və leksik göstəricilərinə əsasən Azərbaycan dilinin Cənub və Şərqi qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətləri ilə səsleşdiyinə görə «Kitabi-Dədə Qorqud» tədqiqatçılarından V.Bartold, F.Köpürülü, A.Dilaçar, M.Ergin onun azərbaycanlılara, V.Bartoldun təbirincə desək, Qafqaz türkmənlərinə məxsus olduğunu,⁸ O.Gökyay, M.Ergin, Y.Yakubovski, H.Araslı, M.Təh-

Qəzənfər Paşayev

masib, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmsidov, X.Koroğlu və başqaları isə əsərin Drezden nüsxəsinin, ümumiyyətlə, Azərbaycanda qələmə alındığını təsdiq edirlər.⁹

Maraqlıdır ki, tədqiqatlarda Azərbaycan ədəbi dili tarixindən danışarkən XV-XVI əsr ədəbi dilimizdə Cənubi Azərbaycan və Bağdad (Kərkük) şivə xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi göstərilmiş, İraq-türkman ləhcəsi Azərbaycan dilinin Cənub qrupu dialekt və şivələri sırasına daxil edilmişdir.¹⁰

Bununla yanaşı, görkəmli dilçilərdən P.M.Melioranski¹¹, M.Ş.Şirəliyev¹², N.A.Baskakov¹³, A.M.Şerbak¹⁴, H.Mirzəzadə¹⁵, E.N.Nəcib¹⁶, Ə.Ə.Orucov¹⁷, Y.Z.Şirvani¹⁸ təxminən XIII əsrin axırlarında, XIV əsrin əvvəllərində yazılmış «İbn Mühənnə lüğəti»ndən danışarkən, əsər qədim Azərbaycan dilində olduğuna görə, onun ya müasir İraq ərazisində, ya da Azərbaycanda yazıldığını qeyd edirlər. Həmin lüğətdə ağıl (mal-qara üçün yer), ağırlamaq (hörmət etmək, əzizləmək), arşınlamaq, baldız, bacanaq, baxışmaq, bərk, beşik, belbağı, boşamaq, buyurmaq, davar, iraq, ismarlamaq, qanalıcı, qardaş, kərki, kirşan, quduq (qoduq), laçın, mərcimək, pusmaq, süngü və s. kimi indi də Azərbaycan

ədəbi dilində və İraq-türkman ləhcəsində müşahidə edilən onlarca sözə rast gəlirik¹⁹.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq Dr. Necdət Yaşar Bayatlının «Dədə Qorqud» hekayələrində və günümüzdə İraq türkman türkcəsində kullanılan ortaqlıq sözcüklər üzərinə bir incələmə» məqaləsində irəli sürdüyü bir müddəasına münasibətimi bildirmək istərdim. Dr. Necdət Yaşar Bayatlı yazır: «Dədə Qorqud» hekayələrinin yazıldığı dil Azəri türkcəsinin dil özəlliklərini göstərməklə, bu gün danışılan və yazılan Azəri ləhcəsi ilə qarşılaşdırıldığı zaman kitabın daşdığı bütün özəlliklərin bu ləhcəyə aid olduğunu söyləmək mümkün deyil.²⁰

Məqalədə diqqəti çəkən başqa bir məsələ də ondan ibarətdir ki, Dr. Necdət Yaşar Bayatlı «Kitabi-Dədə Qorqud» və İraq türkman ləhcəsində üst-üstə düşən 116 sözü incələyib. Maraqlıdır ki, müəllifin söz açdığı 116 sözdən 111-i Azərbaycan ədəbi dilində də, «Kitabi-Dədə Qorqud» və İraq türkman ləhcəsində olduğu kimidir. Yalnız aşağıdakı beş söz fərqlidir: bori (şeypur), xısım (qohum-əqraba), semmiz (kök), tenef//tenaf (çadır ipi), zaxım-yara, zəban (zəif, gücsüz).

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, çadır

Qəzənfər Paşayev

ipi, zəif və gücsüz sözləri də İraq türkman ləhcəsində işlək sözlərdir.

Ola bilsin ki, Dr.Necdet bu məqaləsini yazarkən Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun hazırlayaraq çap etdirdiyi «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti» əsəri (Bakı, «Elm», 1999) əlində olub. O vaxt rəhmətlik Əbdüllətif Bəndəroğlu tez-tez Bakıya gəlir, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda akademik Ağamusa Axundovun rəhbərliyi ilə Dialektologiya şöbəsində üzərində işlədiyimiz iri həcmli «İraq türkman ləhcəsi» kitabını redaktə edirdi. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti» kitabını İraqa o aparmışdı. Şübhəm yoxdur ki, bu nöqsanlı lüğətlə tanış olan hər kəs Dr. Necdetin haqlı olduğunu düşünərdi. Heç bir lüğətçilik prinsipinə əsaslanmayan bu lüğət, hətta əlifba sırası ilə tərtib edilməyib. Heç sözlər də əlifba sırasına uyğun gəlmir. Odur ki, lüğətdə lazım olan sözü tapmaq özü də müşgül məsələyə çevrilir. İş bununla bitsə dərd yarı olardı. Lüğətin təəssüf doğuran ən böyük çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» və ədəbi dilimizdə eyni olan onlarla sözə izah yazmaq xatirinə azərbaycanca olan sözlərin üstündən sükutla keçilib. «Kitabi-Dədə Qor-

qud»dan sözlər götürülüb və izahı verilib. Söhbət «Kitabi-Dədə Qorqud»da və ədəbi dilimizdə eyni olan: külüng, çomaq, kişnəmək, kəfən, yırtılmaq, yaxşı, yalaq, nəvə, yağ, eşik, düymə, pəncərə, dürtmək, dolamac, dirək, un, çuval, pusmaq, pusqu, pay, dəyənək, dəyirman, dəvə, qucaqlamaq, lap, leş, qonur, qonaq, qonaqlıq, qardaş, buğa, göyərçin, qarğıdalı, qaravul, qamış, qayınata, qayınana, bəzircan, arşın, and, aygır və s. sözlərdən gedir. Ortaya təbii sual çıxır. Lüğət azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulubsa, izaha nə ehtiyac vardı. Əgər başqa xalqların tədqiqatçıları da nəzərə alınırıdlsa (ayrı cür də ola bilməzdi), onlar nə biləcək ki, yuxarıda sadaladığımız və sadalamadığımız çoxsaylı sözlər Azərbaycan ədəbi dilində mövcuddur. İzahlarda bəzən məntiqsizlik hökm sürür. Məsələn: leş – ölmüş cəsəd; Çaqmaq – Atəş açmaq üçün tufəngin, tapançanın çaxmağını çəkib atəş açmaq. Kafərlərin leşindən böyük bir dəpə (təpə) yığdı, çaqmaq çaqub od yağdı (s.44) və s.

Görəsən ox, nizə, sapan, çomaq, qılıncla döyüşən, qarğıdalı gövdəsindən süngü düzəldən oğuzlar XIV-XV əsrlərdə meydana çıxan tufəngi haradan əldə etmişdilər? Hələ biz ta-

Qəzənfər Paşayev

pançanı demirik ki, sonralar yaradılıb.

Yuxarıdakı göstərdiyimiz başlıca nöqsan olmasaydı, bizim üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdə «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti» çox faydalı olardı. Lüğəti vərəqləyən və ya onu tədqiqata cəlb edən hər kəs «Kitabi-Dədə Qorqud»un həqiqətən də Azərbaycan dilində yazıldığıнын bir daha şahidi olardı.

Məndə belə bir qənaət hasil olub ki, tədqiqatçılarımız «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti»ni hazırlayarkən görkəmli türkoloq alimlərimiz prof. Fərhad Zeynalov və prof. Samət Əlizadənin bu sahilsiz ümmana bənzər ölməz abidəyə yazdıqları, dərin mənalar kəsb edən giriş məqaləsini oxumayıblar. Alimlərimiz yazırlar ki, Drezden nüsxəsində aydın-aşkar əliflə yazılan sözün «türkman» oxunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, «türkmanlar» İraqdakı azərbaycanlılar, *kərküklülərdir*.²¹

Belə olan halda, izaha heç bir ehtiyac duyulmayan «Türkman» is. Etnonim. *Türkmən* yazmağa nə lüzum vardı.²²

İraq türkman alimləri daxil olmaqla bütün tədqiqatçılar «türkman» etnonimindən danışarkən onun «ulu türk», «xalis türk», «əsl türk» mənasını verdiyini xüsusi vurğulayırlar. İndinin

özündə belə, ədəbi dilimizdə və İraq türkman ləhcəsində işlək olan azman, qocaman, orman, ataman, şişman, kecəman (böyük kərtənkələ) və s. kəlmələrdə «man»ın ulu, böyük, əzəmətli anlamına gəlməsi dediklərimizi təsdiqləyib.

Göründüyü kimi, söhbət Orta Asiyada yaşayan *türkmənlərdən* deyil, Bağdad çevrəsində yaşayan, əsrlərlə öncə olduğu kimi, yenə də o ərazilərdə məskunlaşmış dili bir olan qan qardaşlarımızdan gedir. Taleyin hökmü ilə çeşidli ictimai-siyasi səbəblər üzündən soy-kökündən ayrı düşən, təcrid olunaraq ərəb və kürd xalqlarının əhatəsində yaşayan, məhz buna görə də qədim leksik və fonetik göstəricilərini daha çox qoruyub saxlayan İraq türkmanlarının ləhcəsində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dil özəllikləri ilə üst-üstə düşən həm leksik, həm də fonetik xüsusiyyətlər çoxdur. Bu baxımdan prof. Tofiq Hacıyevin dediklərində böyük həqiqət vardır. Görkəmli türkoloq alim haqlı olaraq «mən» əvəzinə «bən», «bu» əvəzinə «şu», «indi» əvəzinə «şimdi», «minmək» əvəzinə «binmək» və s. işlənməsini Kərkük ellərində Osmanlı təsiri olmadığını, hələ qədimdən «Kitabi-Dədə Qorqud» zamanından qalma olduğunu xüsusi vurğulayır.

Eləcə də «Kitabi-Dədə Qorqud»da qabarıq

Qəzənfər Paşayev

şəkildə özünü göstərən «d» səsinin «t» ilə əvəzlənməsi, məsələn: taş, ton, tamar, tana, tavşan, tayaq, tağ, tağarçıq, tam, tırnaq, toğsan, toğmaq, toğlu, tul, tağarcıq, tağlamaq, tükan, tamğa, toğru, taşqın, turna və s. az-çox İraq türkman ləhcəsi üçün də səciyyəvidir. Bu xüsusiyyət başqa dialekt və şivələrimizdə də müşahidə edilsə də, artıq ədəbi dilimizdə işlək deyildir.

Ədəbi dilimizdə tam başqa bir mənzərənin şahidi oluruq. Məlum həqiqətdir ki, vaxt keçdikcə dil cilalanır, həm yerli ləhcələr, həm də alınma sözlər hesabına zənginləşir, bir çox sözlər arxaıkləşir, gündəlik danışığından çıxır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dili istisna deyil. Maraqlıdır ki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanca yazılmış əsərlərdə, xüsusən də Üzeyir Hacıbəylinin məqalə və felyetonlarında bu gün işlək olmayan, «Kitabi-Dədə Qorqud»da rast gəlinən, İraq türkman ləhcəsində hələ də dövriyyədə qalan sözlərə təsadüf edilir. Məsələn: Üzeyir bəyin musiqi bəstələdiyi şeirdə boru-bori (şeypur) işlənmişdir:

*Dağlara səs salır hücum borusu,
Haydı marş irəli, Vətən ordusu.*

Üzeyir bəyin tək bircə cümləsində «Kitabi-Dədə Qorqud» və İraq türkman ləhcəsi üçün səciyyəvi olan bir neçə söz işlənmişdir: «Mən nə edim ki, öz elmimi, biliyimi millətin tərəqqisinə sərf etməklə xain, *hüsud və bəxil* «zənbur»çuların gözlərinə ox olub batıram. Əhali hər kəsi *gözəlcə* tanıyır». Dahi Üzeyir Hacıbəylinin tək bircə məqaləsində yuxarıdakı «*hüsud*», *bəxil*, *gözəlcə* sözlərindən əlavə, indi ədəbi dilimizdə işlənməyən, «Kitabi-Dədə Qorqud»da özünü göstərən, İraq türkman ləhcəsində işlək olan *darılmaq* (əsəbiləşmək, acıqlanmaq), *hizmət* (xidmət), eyş (yar, yoldaş) və s. sözlərə də təsadüf edilir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da və İraq türkman ləhcəsində indinin özündə belə «budaq» mənasında işlənən «dal» sözü klassik ədəbiyyatımızda çox işlənirdi. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağanın qoşması əsasında yaranmış, indi də məşhur olan «Vətən bağı» mahnısında da bu sözə rast gəlirik:

*Bülbül, sən kim uçurtdu?
Kim daldan dala qaçırtdı?
Kim sənə badə içirtdi?
Kimlər oldu saqi, bülbül?!*

Qəzənfər Paşayev

Hətta indi yaşayan qocaman aşıq, tovuzlu Əli Quliyevin «Yaşiyasan» adlı qoşmasında klassik ədəbiyyatımız, «Kitabi-Dədə Qorqud» və İraq türkman ləhcəsi üçün səciyyəvi olan *ey//eyi* sözünə təsadüf edilir:

*Ey süd əmən, bir dərd bilən,
Yarın ola, yaşiyasan.*

Bütün bu deyilənlər görkəmli türkoloqların fikrinə dayaq olur: «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan dilində yazılıb və Azərbaycanın mədəni irsi kimi söhrətlənib. Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda bu möhtəşəm abidənin araşdırılması vüsətlə irəliləmiş, nəticədə ölkədə Qorqudşünaslıq məktəbi yaranmış, görkəmli qorqudşünaslar nəslə yetişmişdir. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyi haqqında 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanından sonra, bu ölməz əsər hərtərəfli tədqiqata cəlb olunmuş, neçə-neçə sanballı monoqrafiyalar yazılmış, «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti» və ikicildlik «Dədə Qorqud ensiklopediyası» işıq üzü görmüşdür. Prof. Tofiq Hacıyevin rəhbərliyi ilə Folklor Elmi-Tədqiqat İnstitutunda «Qor-

qudşünaşlıq» şöbəsi yaradılmış, alimin redaktorluğu ilə «Dədə Qorqud» adlı elmi-ədəbi toplu çap olunmağa başlamışdır. Qürur hissi ilə deyə bilərəm ki, bu təkrsız abidəyə ölkəmizdə diqqət heç vaxt azalmamışdır.

Nəhayət, onu da deyim ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un izi ilə irəliləyərək Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin bəyan etdiyi böyük bir həqiqətlə üzləşdim: «Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmənləri bir bütövün parçalarıdır»²³ kəlamının meydana gəlməsində «Kitabi-Dədə Qorqud»un və dilbirliyimizin tarixi rolunu minnətdarlıq hissi ilə göz önünə gətirdim.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRİB DİALEKTLƏRİ*

İllərdən bəri Kərkük və Dərbənd adı çəkiləndə yaddaşımda kərküklü tədqiqatçı Səid İrmağın kəlamı canlanır: «Vətən torpağı kiçilib-genişləmə bilər, tamamilə əldən çıxarılır, hətta şan və şərəfi tapdalana bilər, dini dəyişdirilə bilər. Lakin bir şey dəyişməyib. Qalan bu tək varlıq ana dilidir» («Qardaşlıq» dərgisi, №5, Bağdad, 1962) fikrində böyük bir həqiqət:

*Dilim-dilim,
Kəs qovun dilim-dilim,
Mən dilimnən vaz keçməm,
Olursam dilim-dilim.*

- bayatısı ilə məntiqi bir bağlılıq vardır. Yoxsa əsrlərlə ayrı düşmüş, məktəb və mədrəsəsi yad dildə olan soydaşlarımız hakim xalqın dilini qəbul edərsə, öz ana dilini unudardı. Əslində hakim xalqlar əsrlər boyu buna can atmışlar. Sovet dönəmində Azərbaycanla bağlı

---

* «Azərbaycan qəzeti», 9 fevral 2010

Dərbəndin adını çəkmək yasaq idi. İraqda da eyni vəziyyət hökm sürürdü. Türkdilli xalqların nümayəndələrinin Kərkükə ayaq basması qadağan idi. Hakim dairələr onların varlığını danmağa çalışırdılar.

Acı olsa da etiraf edək ki, tarixin yaddaşı qısa, insanlar unutqan olurlar. Əcəba indi çoxmu soydaşımız bilir ki, İraqda iki milyondan artıq qardaş-bacılarımız yaşayır. Görəsən çoxmu soydaşımız bilir ki, indi Rusiya Federasiyasının tərkibində olan Dərbənd və Tabasaran rayonlarının 30 kəndində (biz hələ Dərbənd şəhərini demirik) yalnız azərbaycanlılar yaşayırlar.

Bu yöndən tarixin keşməkeşləri elm adamlarını daha çox narahat edir. Odur ki, sovetlərin dayaqlarının laxlamağa, qılıncının kəsərinin korşalmağa başladığı 1976-1980-ci illərdə Akademiyamızın Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik Məmmədağa Şirəliyevin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə dialektologiya şöbəsinin əməkdaşları: B.Tağıyev, S.Behbudov, Ə.Ağayev, Z.Xasiyev (1976-1980), N.Məmmədov (1976-1979), F.Xalıqov (1980), şöbənin müdiri f.e.d., professor Musa İslamovun rəhbərliyi ilə 7 dəfə həmin kəndlərdə dialektoloji ekspedisiyalarda olmuş, toplanan zəngin material

Qəzənfər Paşayev

əsasında «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti» adlı tarixi əsər yazmışdılar. Lakin bir çox başqa əsərlər kimi bu əsər də çap üzünə həsrət qalmışdı. Belə əsərlərdən biri də «Azərbaycan dilinin Meğri şivəsi»dir. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər bu ərazilər Azərbaycan torpağı olmuş, burada azərbaycanlılar yaşamış, sonralar ruslar və ermənilərin məkrli niyyəti ilə Azərbaycanı Naxçıvan və Türkiyədən ayrı salmaq üçün həmin yerlər ermənilərə verilib.

Qədim zamanlar bir yana, hətta orta əsrlərdə səyyahların, elm adamlarının, yazarların Azərbaycan haqqında dediyi hər hansı bir fikri əzizləyə-əzizləyə dəyərləndiririk. O da olsun dəlilə-sübuta ehtiyac duyulmayan «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti», «Azərbaycan dilinin Meğri şivəsi» və «İraq-türkman ləhcəsi» kimi tarixi abidələr!

Adı çəkilən ölməz əsərlərin işıq üzü görməsində Milli Elmlər Akademiyamızın Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik Ağamusa Axundovun və Dialektologiya şöbəsinin müdiri, professor Qəzənfər Kazımovun əməyi az olmamışdır. Bizə qalırsa, gələcək nəsillərə bundan böyük ərməğan düşünmək çətinidir.

Yeri gəlmişkən, Dialektologiya şöbəsinin

əməkdaşları ilə birgə yazdığım və maddi köməyimlə çap olunan fundamental «İraq-türkman ləhcəsi» (Bakı, «Elm», 2004, 422 s.) adlı əsərə professor Q.Kazımov sanballı giriş məqaləsi yazmışdır.

Onu da deyim ki, Dərbənd dialekti ilə İraq-türkman ləhcəsi arasında istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik cəhətdən oxşar xüsusiyyətlər çoxdur. Bu da təsadüfi deyildir. Əvvələn, ona görə ki, hər iki qərib dialekt Azərbaycan dilinə məxsusdur. İkincisi isə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının III cildi, səhifə 418-də göstərildiyi kimi, 1509-cu ildə Şah İsmayıl Dərbəndi tutandan sonra İraqda məskunlaşan Bayat qəbiləsinin bir hissəsini Dərbəndə köçürmüşdü.

Dərbənd dialektinə dair materiallar Dərbənd rayonunun 21, Tabasaran rayonunun 7 sırf azərbaycanlılar yaşayan kəndindən toplanmışdır. Təkcə kənd adlarında sabitləşən toponim və etnotoponimlər xalqımızın keşməkeşli tarixindən xəbər verən qiymətli faktlardır. Dəliçoban, Qaradağlı, Padar, Tatlar, Ulutərəkəm, Marağa və s. belələrindəndir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əsər Azərbaycan dialektologiya elminin yaranmasında

Qəzənfər Paşayev

və inkişafında xidmətləri olan, ömürlərini türkologiya elminin bu sahəsinə həsr edən alimlərimiz: Musa İslamov, Bəbir Tağıyev, Seyfi Behbudov, Əlimuxtar Ağayev, Zirəddin Xasıyev və N.Məmmədov tərəfindən dialektologiya elminin son nailiyyətləri əsasında yazılmışdır. İlk dəfə olaraq monoqrafik tədqiqə cəlb olunan Dərbənd dialekti üzərində iş «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram»a uyğun olaraq aparılmışdır. Əsəri yazarkən alimlərimiz təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə etmişlər.

Bu qiymətli əsəri dialektoloqlarımız fonetika, morfolojiya, sintaksis və leksika fəsilələrinə bölərək tədqiq etmişlər. Kitabın sonunda tədqiqatçıların gəldikləri qənaətləri təsdiqləyən, yerli şivədə olan mətnlər və lüğət də verilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, Dərbənd dialektinin şivələri fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilinin şimal-şərq (xüsusən Quba-Xaçmaz) və şimal-qərb (xüsusən Zaqatala-Qax) rayonları şivələrinə uyğun gəlir.

Qədim dil faktları ilə zəngin olan Dərbənd dialektində qıpçaq qrupu türk dillərinə məxsus xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir ki, bu da əsas-

sız deyildir. Tarixçi Nəsəvinin (XIII əsr) məlumatına görə Cəlaləddin Xarəzmşahın dövründə Dərbənd ətrafına 50 min qıpçaq ailəsi köçmüşdü (Bax: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild, s.418).

Məlumdur ki, akademik M.Şirəliyevin Azərbaycan dili dialektlərinin öyrənilməsi yolunda ən böyük arzusu Kərkük və Dərbənd dialektlərinə, eləcə də indi Gürcüstana daxil olan Borçalı mahalının şivələrinə dair materialların toplanması və tədqiqi idi. Hər iki dialektin və Borçalı şivələrinin (Borçalıda şivə materialları toplayan ekspedisiyaya şəxsən o, özü rəhbərlik edirdi) öyrənilməsinin təşəbbüskarı akademik M.Şirəliyev idi.

Akademik M.Şirəliyevin xalqımıza olan dərin məhəbbətini sonralar yaşa dolduqca daha yaxşı anladım və «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti»ni vərəqlədikcə böyük alimin hissini-həyəcanını mən də yaşadım. Elm fədaisi, akademik M.Şirəliyevin ruhu şad olsun. Azərbaycan dilinin hər iki qərrib dialekti – Kərkük və Dərbənd dialektləri monoqrafik tədqiqata cəlb olunaraq xalqa çatdırılmışdır. Və bu iş uzun müddət akademik M.Şirəliyevin rəhbərlik etdiyi Dilçilik İnstitutunda yerinə

Qəzənfər Paşayev

---

yetirilmişdir. Hər iki fundamental, elmi-tədqiqat işinin – tarixi abidənin əbədiyaşar olacağına şübhə yoxdur. Çünki hər iki qərib dialekt

***Bilmirəm haralıyam
Torpağım daşım qərib –***

deyən qardaş-bacılarımızı ovunduran, hər an onların kimliyini yada salan qürbət taleli tarixi abidələrimizdir.

ABŞ-DA AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAİR ARAŞDIRMALAR*

1983-cü ilin iyun-avqust aylarında xarici dillərin tədrisi üzrə təcrübə mübadiləsi zamanı Amerikada dilimizə, ədəbiyyatımıza, tariximizə, coğrafiyamıza, ümumiyyətlə, mədəniyyətimizə böyük maraq göstərildiyinin və tədqiqatlar aparıldığının şahidi oldum.²⁸ Ölkə daxilində aparılan tədqiqatların bir qismi Azərbaycan dilçiliyi məsələlərindən bəhs edir.

Prof. Gerd Frayenkelin «Azərbaycan danışq dili», Fred Haysholderin «Azərbaycan onomastikası» və «Azərbaycan danışq dili», prof. Gerd Frayenkelin «Azərbaycan və türk dilləri arasında oxşar və fərqli cəhətlər» məqalələrini, 1965-ci ildə İndiana Universitetində çap olunan «Azərbaycan dilinin əsas kursu» kitabını, C.Asaturianın 1958-ci ildə Corctaun Universitetində müdafiə etdiyi «Azərbaycan dilinin fonologiyası» adlı namizədlik dissertasiyasını, Gerd Frayenkelin 1962-ci ildə İndiana Univer-

---

* «Azərbaycan dili xaricdə», Bakı, "Elm", 1990, səh.65-70

Qəzənfər Paşayev

sitetində müdafiə etdiyi 579 səhifədən ibarət «Azərbaycan dilinin Generativ qrammatikası» doktorluq dissertasiyasını və Səlim Hüseynqulu oğlunun 1976-cı ildə Florida Universitetində müdafiə etdiyi «Azərbaycan dilinin generativ fonologiyası» doktorluq dissertasiyasını göstərmək olar.

Səlim Hüseynqulu oğlunun doktorluq dissertasiyası, göstərdiyimiz kimi, «Azərbaycan dilinin generativ fonologiyası» adlanır. Yeri gəlmişkən deyim ki, Florida Universiteti bu əsəri rəy üçün 1975-ci ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna göndərmişdi. İnstitutun direktoru akademik M.Şirəliyevlə əsərə müsbət rəy vermişdik.

S.Hüseynqulu oğlunun əsəri beş hissədən ibarətdir. Dissertasiyada Azərbaycan dilinin türk dilləri arasında tutduğu yerdən, Azərbaycan dili fonologiyasına həsr olunmuş əsərlərdən, dodaq, diş, damaq və b. səslərindən fonoloji qayda-qanunlardan, Azərbaycan dilində alınma sözlərin fonoloji baxımdan təhlilindən və b. danışılır. Əsər yüksək elmi səviyyədə yazılmışdır. Dissertasiyada Azərbaycan dili fonetikasına həsr olunmuş əsərlərdən bütövlükdə istifadə edilmişdir. Prof. A.Axun-

dovun tədqiqatlarına əsərdə böyük qiymət verilir.

Gerd Frayenkelin «Azərbaycan dilinin generativ qrammatikası» doktorluq dissertasiyası öz həcminə, məsələninə qoyuluşuna və həllinə görə xüsusilə fərqlənir. Əsər giriş, yeddi fəsil və nəticədən ibarətdir. Əsərin girişində müəllif yazır: «Bu əsər Sovet Azərbaycanında və Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların qrammatikası olub, bu xalqın hər iki qisminin ümumi qrammatikasıdır. Əsərin başa çatdırılması ata və anamın ən böyük arzusu idi. Əsərin tamamlanmasını həyat yoldaşım Məryəm çox intizarla gözləyirdi. Dissertasiyanın hər səhifəsinə o mənimlə bərabər zəhmət çəkmiş, bəzən göz yaşları da tökmüşdür. Əsəri yazarkən hər vaxt elmi rəhbərim prof. F.Hays-holder, azərbaycanlılardan Pərvin Atayı və bir çox başqaları ilə məsləhətləşirdim. Məryəm isə hər dəqiqə köməyimə çatırdı».

Tədqiqatçı əsərin girişində Azərbaycan dilindən, onun türk dilləri arasında tutduğu mövqedən danışır.

Dissertasiyanın sonunda isə Gerd Frayenkel haqqında məlumat verilir (ümumiyyətlə, ABŞ-da dissertasiyaların girişində tədqiqatçı öz

Qəzənfər Paşayev

arzusunu yazır, əsərin sonunda isə müəllif haqqında hərtərəfli məlumat verilir). Göstərilir ki, Gerd Frayenkel 1919-cu il dekabrın 25-də Almaniyanın Frankfurt-Mayn şəhərində anadan olmuşdur. Universiteti bitirdikdən sonra ümumi dilçilik problemləri ilə məşğul olmuş, türkoqlogiyaya dair sanballı məqalələr yazmışdır.

Bəllidir ki, generativ (tədrici) qrammatika XX əsrin 50-ci illərində ABŞ-da meydana gəlmişdir. Generativ qrammatikanın pionerləri Hərris və N.Çomski (Sovet elmi ədəbiyyatında alimin adı Xomski getmişdir – Q.P.) olmuşlar. N.Çomskinin «Sintaktik quruluşlar» və «Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri» əsərləri yeni dilçilik cərəyanının yarandığı və qrammatik nəzəriyyənin yeni mərhələsinə – sintez mərhələsinə daxil olduğunu göstərir.

Məlumdur ki, tədqiq olunan obyekt dərketmə üç mərhələdən ibarətdir: bilavasitə müşahidə, analiz və sintez mərhələləri. Marksizmin bu təlimini dilçilik elminə aid etsək deyə bilərik ki, dilçilik tarixi də üç inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu mərhələlərdə üç qrammatik nəzəriyyə meydana çıxmışdır: ənənəvi qrammatika, struktur qrammatika, generativ (tədrici) qrammatika.

Tədrici qrammatika sintetik deduktiv qrammatika kimi qəbul olunub, çünki burada dilin sistemi məndən deyil, əksinə, mətn sistemdən çıxarılır. Cümlə onun nəinki tədqiqat obyekti, həm də nəticəsidir. Bu təlimə görə, dilin qrammatikası bütün qrammatik cümlələri törədən vasitədir.

Demək gərəkdir ki, tədrici qrammatika sahəsindəki araşdırmalar yalnız sintaksisə aid olmayıb, semantika, üslubiyyat, fonologiya və dil tarixinə də aiddir.

Tədrici qrammatika ABŞ hüduqlarını keçərək son vaxtlar bir sıra Avropa öklərinə də nüfuz etmişdir. ADR-də Berlik Akademiyası yanında törədici qrammatika ilə məşğul olan mərkəz vardır. Elə buna görə də Gerd Fra-yenkəlin «Azərbaycan dilinin generativ qrammatikası» mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazması təəccüb doğurmur. Əsərdə Azərbaycan dilində mövcud olan kök və şəkilçilərdən, zəruri (məcburi) transformasiya və morfofonem qaydalarından, intonasiyadan, cümlə modelərindən və b. geniş söz açılır.

Tədqiqatçı Azərbaycan dilinə ərəb, fars və eləcə də Avropa dillərindən bir sıra söz keçdiyini göstərirsə də, tədqiqat zamanı onları nəzərə

Qəzənfər Paşayev

almır. Dissertasiyada sırf Azərbaycan mənşəli kök və şəkilçilərin tədqiqinə və cədvəllərə geniş yer verilmişdir (s.8-140).

Əsərdə cəm şəkilçilərindən, felin əmr formasından, inkar şəkilçilərindən, fellərin şəxslər üzrə təsrifindən və b. danışılır. Sonra isə model-lər üzrə cədvəllər verilir (s.8-200).

Tədqiqatçı cədvəlləri verərkən misallara diqqətlə yanaşır, gəlişigözəl sözlər seçmir. Şəxs adlarına ayrılmış cədvəllərə fikir verdikdə bunu daha aydın görürük: Üzeyir Hacıbəyov, Gülçöhrə, Vurğun, Cəlal, Mirzə Fətəli Axundov, Heydər Hüseynov, Nəriman, Rüksara, Leyla və b. (s.201-202). Adların qabağında onun qadın və ya kişi olduğu göstərilir. Miqdar, sıra və kəsr saylarına həsr olunmuş cədvəllər də (s.208-210) maraq doğurur. Qohumluq, insan bədəninin üzvləri, xəstəlik, geyim-kecim, ev əşyaları, sənət, kitab, kitabxana, yazı ləvazimatı, yemək-içmək, idman, bağ-bostan, gün, ay, fəsillər, vaxt, yer, dağ və b. bildiren sözlərə aid verilən cədvəllər də maraqlıdır (s.210-290).

Müəllif göstərir ki, bu cədvəllərin hazırlanması çox əzablı və çətin olmuşdur, çünki müəyyən sözləri lüğətlərdən belə tapıb dəqiqləşdir-

mək mümkün deyil. Sözlərin bir çoxunun müasir dildə istifadə edilmədiyi üçün onların mənalərini aydınlaşdırmaq xüsusi tədqiqat tələb edir.

Kitabda verilmiş cədvəllər çox böyükdür. Təkcə qohumluq adlarına həsr olunmuş cədvəldə 48 söz var. Ayların adları cədvəlində onların həm keçmişdə, həm də sovet dövründə işlənən adları verilmişdir.

Xüsusi adların cədvəli də maraqlıdır: Bakı, Təbriz, Ərdəbil, Qarabağ, Şirvan, Savalan, Səhənd, Kür çayı, Xəzər dənizi və b. (s.281-283). Sifət və zərfə aid cədvəllər də yaxşı işlənmişdir (s.291-304).

İstiqlalət bildirən tərəf, yan, qarşı, eləcə də sonra, bəri, əvvəl və bu kimi sözlərlə işlənən ifadələrin də cədvəli verilmişdir (s.305-313).

Müəllif göstərir ki, cədvəlləri tərtib edərkən işi çətinləşdirən bir də Azərbaycan dili idiomatik ifadələrinin tərkibində bir çox ərəb və fars sözlərinin olmasıdır. Tədqiqatçı elə və ol fəlləri ilə əmələ gələn idiomatik ifadələrdən hərtərəfli danışır və cədvəllər verir.

Gerd Frayenkel belə, bəs, demək, bəs onda, belə billəm, yuxarı, aşağı, irəli, geri, qədər, tay, bəs demək, bundan belə, görə, üzrə və b. sözlərin cümlədə işlənmə yerindən danışır və

Qəzənfər Paşayev

müvafiq cədvəllər verir (s.315-322).

Müəllif burada sayılan və sayılmayan isimlərdən ingilis və Azərbaycan dillərində onların işlənmə yerindən söz açır, cədvəllər verir. Həmçinin cansız isimlərdən bəhs edilir və burada heyvanlar da cansız isimlər sırasında yer alır.

«Azərbaycan dilinin generativ qrammatikası» əsərinin üçüncü fəslə məcburi (zəruri) transformasiya və morfofonem qaydalarına həsr olunmuşdur (s.324-440).

Alim bir sıra sözlərin iki cür işlədildiyini göstərir: genə – yenə; örümçək – hörümçək; məscid – məçid; murdar – mundar; puş – puç; dümdüz – düpdüz; tərtəmiz – təptəmiz; yarpaq – yapraq; öyrən – örkən; sürfə – süfrə; torpaq – topraq; piş– biş; tut –dut; tükan – dükan; tuş – duş; götürt – götүzdür; qaldır – qalxız; doktor – doktor və b.

Burada eyni zamanda şəxs şəkilçilərindən, ismin hallarından danışılır. Üçüncü şəxsin tək və cəmində ismin bir formada işləndiyi (məs.: onun kitabı – onların kitabı) göstərilir.

Burada ahəng qanunundan və cümlədə söz sırasından da danışılır. Alim göstərir ki, Azərbaycan dilinin öz sözlərində ahəng qanunu gözlənilir və cümlədə söz sırası Azərbaycan dili

üçün əsas deyil. Bu fikir özünü doğrultmur, çünki dilimizdə söz sırasının özünəməxsus qanunauyğunluğu var²⁴.

Da ədatından danışan müəllif göstərir ki, ingilis dilində bu, emfatik vurğu ilə əvəz olunur. Alim doğru olaraq, Azərbaycan dilində vurğunun sözün son hecası üzərinə düşdüyünü qeyd edir.

Dissertasiyanın böyük bir fəslə intonasiyaya həsr olunmuşdur (s.442-473). Əsərdə göstərilir ki, Azərbaycan dilində fikrin bitdiyini üç yolla göstərmək olar: qalxan tonla, düşən tonla, bərabərsəviyyəli tonla. Bərabərsəviyyəli ton odur ki, frazalar arasında kiçik durğu (fasilə) edilir və ton azacıq aşağı düşür. Tədqiqatçı qalxan və düşən tonla deyilən cümlə növlərindən danışır və müvafiq modellər verir.

Bütöv bir fəsil isə Azərbaycan dili törədici qrammatikasına dair nümunələrə – cümlələrə həsr edilmişdir (s.474-552). Əsərin yeddinci fəslə isə işarələrdən söz açır. (s.553-570). Kitabiyat (s.570-576) və tədqiqatçı haqqında məlumat (s.577-579) dissertasiyanın sonunda verilmişdir.

Tədqiqatçı yeri gəldikcə Azərbaycan alimlərinin də əsərlərinə üz tutur. Təkcə onu demək yetər ki, o, 50-ci illərdə Azərbaycanda nəşr

Qəzənfər Paşayev

olunmuş 46 əsərdən bəhrələnmişdir. Dissertasiyada M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Z.Budaqova, R.Rüstəmov, H.Hüseynov, S.Cəfərov, Y.Mirbabayev, M.İslamov, İ.Abdullayev, M.Süleymanov, İ.Cəfərli, F.Kazımov, Ə.Hüseynzadə və başqalarının əsərlərinə istinad edilmişdir. Əsərin yazılışında «Azərbaycanca-rusca lüğət» (1941), «Farsca-rusca-azərbaycanca lüğət» (1945), «Rusca - azərbaycanca lüğət» (1956), «Atalar sözləri» (1956) və bədii ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, kitabiyat bir neçə bölmədən ibarətdir. II bölmə «Qərbi Avropa dillərində Azərbaycan dilinə həsr olunmuş tədqiqatlar və qaynaqlar», III bölmə «Azərbaycan dilində lüğət və qrammatikalar» adlanır.

Göründüyü kimi, ABŞ-da Azərbaycan dilinə dair maraqlı, ciddi elmi araşdırmalar aparılır. Güman etmək olar ki, belə tədqiqatlar gələcəkdə də davam etdiriləcəkdir.

Qaynaqlar:

1. *Householder Fred. Azerbaijani Onomates – USA: Indiana University, 1959.*
2. *Householder Fred. Spoken Azerbaijani - USA: Indiana University, 1960.*

3. Frayenkel Gerd. *Mutual Intelligibility between Turkey Turkish and Azerbaijani – USA: Indiana University, 1961.*

4. Frayenkel Gerd. *A Generative Grammar of Azerbaijani - USA: Indiana University Library, 1962.*

5. Householder Fred, Mansur Lutfi. *A Basic Course of Azerbaijani - USA: Indiana University Publication, 1965.*

6. Salim Hüseyingulu oğlu. *A Generative Phonology of Azerbaijani - USA: The University of Florida, 1977.*

7. Kuruoğlu Ayşe Guliz. *Sentence Synonymy in Turkic Languages PH.D.- USA: The University of Washington, 1980.*

İRAQ TÜRKMAN TARİXİNƏ VƏ DİALEKTİNƏ BİR BAXIŞ*

İraq-türkman ləhcəsində danışan elat toplu halda İraq Respublikasının əsasən Kərkük vilayətində: Kərkük şəhərində, Tuz Xurmatu (qəza), Altun Köprü (nahiyə), Təzə Xurmatu (nahiyə), Bəşir, Böyük Hasar, Bilava, Qarabulaq, Qızılyar, Yaycı, Yarvəli, Yengicə, Kərküz, Kümbətlər, Leylan, Ömər Məndən, Tərcil, Gögtəppə, Tis'in, Toxmaxlı, Tirkalan, Çardaxlı və eləcə də "Bayat köyləri" sahəsi adlanan və 64 kəndi əhatə edən Kifri (qəza), Qərətəppə (nahiyə), Daquq (nahiyə), Abud, Cambur, Birauçılı, Bastamlı, Qalxanlı, Qaranaz, Əmirli, Əski Kifri, Zəngili, Yeşiltəpə, Kəhriz, Kingirban, Kötəburun, Laqum, Aştökən, Pirəhməd, Səyyad, Süleyman bəg (Muratlı), Tel Mənzil, Üştəpə, Xasadarlı, Hasarlı, Cabarlı

---

* *Bu tədqiqat işi ingiliscə İraq türkmanlarının İstanbulda çıxan «Qardaşlıq» dərgisinin iki sayında (№22, 23, 2004) və «Azərbaycan» qəzetində (03.08. 2002) çap olunmuşdur. Xeyli əlavələrlə təqdim edilir. Müəllif*

kimi şəhər, rayon, qəsəbə və kəndlərdə yaşayır. Bundan əlavə, Diyala vilayətinin Xanaqin (qəza), Şahraban (qəza), Dəlli Abbas (nahiyə), Məndəli (nahiyə), Qarağan, Qızlarbat, Qızılca, Susuzbulaq kəndlərində, Ərbil vilayətinin mərkəzi Ərbil şəhərində, Mosul vilayətinin Tiləfər qəzasında, Mosul şəhərində və ölkənin paytaxtı Bağdad şəhərində yaşayırlar.

Ölkənin müxtəlif bölgələrinə səpələndiklərindən onların sayı barədə dəqiq məlumat vermək çətindir. Yalnız onu deyə bilərik ki, 1963-cü ilin rəsmi statistik hesablamalarına görə təkcə Kərkük vilayətində əhalinin sayı 430 mindən çox idi.²⁵

XX əsrin sonuna yaxın sayları 2 milyona yaxın olmuşdur.²⁶

Türkiyəli tədqiqatçı, prof. Cəlal Ərtuq hazırda İraqda iki milyon yarım türkman-azərinin yaşadığını göstərir.²⁷

Kərküklü tədqiqatçı Həbib Hürmizlü də bu fikirdədir.²⁸

Çeşidli ictimai-siyasi səbəblər üzündən soykökündən ayrı düşən, təcrid olunaraq ərəb və kürd xalqlarının əhatəsində yaşayan, azərbaycanca danışan İraq-türkmanlarının ləhcəsi, demək olar ki, elmi-nəzəri tədqiqə cəlb olunma-

mışdır. Doğrudur, İraq-Türkman ləhcəsinə dair kərküklü alim Əta Tərzibaşı, Məhəmməd Xurşid Daquqlu və başqalarının məqalələri çıxmış, Dr. Əbdüllətif Bəndəroğlunun “İraq-Türkman dili” adlı kitabı çap olunmuş (Bağdad, 1976, təkrar nəşr, 1989), Prof.Dr Hidayət Kamal Bayatlının “İraq-Türkman türkcəsi” (Ankara, 1996), Həbib Hürmüzlünün «Kərkük Türkcesi sözlüğü» (İstanbul, 2003) işıq üzü görmüşdür. Lakin fikrimizcə, bu tədqiqlər lokal səciyyə daşdığından, İraq-türkman ləhcəsinin şivələrinin incəlikləri əhatə edilmədiyindən bunları mükəmməl saymaq və son söz hesab etmək olmaz. Azərbaycanca danışan bu elatın ləhcəsinin elmi-nəzəri tədqiqi nəinki Azərbaycan dili tarixinin, eləcə də dialektlərinin hərtərəfli öyrənilməsi baxımından misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Biz burada, “Azərbaycanca danışan elat” təbiri təsadüfi işlətmədik. “Böyük Sovet ensiklopediyası” başda olmaqla, bir çox qaynaqlar İraqda azəri türklərinin yaşadığını,²⁹ XX əsrin əvvəlində saylarının 100 mindən artıq olduğunu göstərirlər. Görkəmli türkoloq Karl Menges “Türk dilləri və türk xalqları” adlı sanballı kitabında yazır: “Azəri türkləri, eyni zamanda İraqın quzeyində də yaşayırlar. Say-

ları 100 mindən artıqdır“.³⁰

Onlar özlərini də, bizi də “türkman“ adlandırırlar. Lakin Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövründə və sonralar da geniş mənada işlənən “türkman“ etnonimi indiki mənadan fərqlənir. Ə.Dəmirçizadə “Azəri ədəbi dili tarixi“ kitabında bu münasibətlə yazmışdır: “O dövrlərdə “türkman“ etnonimi indiki mənadan bir qədər fərqli işlənmiş, hətta indi Bağdad ətrafındakı azərilərin türkmən adlanmaları da bu sözün əvvəlki mənası ilə əlaqədardır“.³¹

Başqa məxəzlərə nəzər saldıqda Ə.Dəmirçizadənin bu fikrinin tamamilə doğru olduğu təsdiqlənir:

*Ərəbin nitqi bağlandı dilindən
Səni kimdir deyən kim, türkmənsən*
(Nəsimi)

*Getdikcə tükənir ərəbin kuhi-məşkəni
Bağdad içrə hər neçə kim türkman qonar.*
(Xətai)

İngilis tarixçisi Stefan Lonqriq isə “Müasir İraqın dörd əsri“ adlı kitabında göstərir ki, Şah İsmayıl Şirvanı tutduqdan sonra Naxçıvan

Qəzənfər Paşayev

---

yaxınlığındakı vuruşda türkmənləri bir dəfəlik darmadağın etdi.³²

Ziya Bünyadovun “Azərbaycan Atabəylər dövləti” kitabında da “türkmən” etnonimi ilə bağlı bir çox bilgilər vardır. Kitabda göstərilir ki, III Toğrul dayısı Qızıl Arslana qarşı çıxır. Qızıl Arslan III Toğrulun və İzzətdin Həsənin türkmənlərdən ibarət ordusunu darmadağın edir. Onlar döyüş meydanından qaçır, İzzətdin Həsənin Kərkük yaxınlığındakı Kərxin qalasına gəlirlər.³³

Kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının araşdırmalarında da “türkmən” etnoniminə sıx-sıx rast gəlirik. Görkəmli folklorşünas alim yazır ki, xoyratın (bayatı) kökləri İraqda türkmənlərin yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu Türkmən dövlətləri zamanı inkişaf edərək sonralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, xüsusən də əhalisi türkmən olan Təbrizə və eləcə də Azəri və ya Azərbaycan deyə adlandırılan və türkmənlərdən ibarət Azərbaycan torpaqlarına yayılmışdır.³⁴

Kərküklü alim Hidayət Kamal Bayatlı da bu məsələyə öz münasibətini bildirir. “Əslən Azərbaycan türklərindən olan İraq türkmən-

lərinin bir qismi də miladi 1505-1524 tarixlərində Şah İsmayıl tərəfindən İraqa yerləşdirilmişdi.³⁵

Burada diqqəti cəlb edən bir məsələni də xüsusi qeyd etmək zərurəti ortaya çıxır. Məsələ burasındadır ki, bəzi tədqiqatçılar “türkman”, bəziləri isə “türkmən” etnonimini işlətmişlər. Görkəmli İraq-türkman tədqiqatçılarından Əta Tərzibaşı, Şakir Sabir Zabit, İbrahim Daquqi, Rza Dəmirçi, Sinan Səid, Mövlud Taha Qayaçı, Həbib Hürmüzlü və başqaları “türkman” etnonimini işlətdikləri halda, bəzi tədqiqatçılar, xüsusən də Ə.Bəndəroğlu son vaxtlar “türkmən” etnoniminə üstünlük vermişdir. Onun redaktor olduğu «Yurd» qəzetində və 1999-cu ilə qədər rəhbərlik etdiyi «Türkman Mədəniyyəti müdirliyi» xətti ilə buraxılan kitablarda da bu söz “türkmən” şəklində yazılıb. Əvvəllər özünün «İraq-türkman ədəbiyyatı yolunda bir addım» və «Türkmanlar inqilabi İraqda» kitablarının adında belə “türkman” etnonimini işlədən tədqiqatçı «İraq türkman folkloru» adlı əsərimizi redaktə edərkən bildirdi ki, ərəblərin də bu sözü “türkman” kimi işlətdiklərindən fərqlənmək üçün axır vaxtlar “türkmən” etnoniminə üstünlük

vermişdir.

“Dədə-Qorqud” tədqiqatçıları F.Zeynalov və S.Əlizadə bu məsələnin çox zəruri olduğunu qeyd edirlər: “Drezden nüsxəsində aydın-aşkar əliflə yazılan sözün “türkman” oxunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kərküklü tədqiqatçı prof. Mahir Naqib də bizim qənaətimizin doğru olduğunu xüsusi qeyd edir: «Burada oxucunun diqqətini bir cəhətə də çəkmək zərurəti ortaya çıxır. Əsər oxunarkən görünəcək ki, hörmətli Q.Paşayev «türkmən»i «türkman»dan ayırmaqdadır. Hətta kitabın azəri çapında ona «İraq-türkman folkloru» adı vermişdir. Q.Paşayevin çeşidli qaynaqlara dayanaraq müdafiə etdiyi qənaəti dəstəkləmək gərəkdi».³⁶

Tədqiqatçılar çağlar boyunca “türkman” etnoniminin etimologiyası ilə də məşğul olmuş, müxtəlif fikirlər söyləmişlər. XI əsrdən başlayaraq bu sözə fars dilli qaynaqlarda “türkmanənd” biçimində rast gəlinmiş və “türkəbənzer” mənasında işlənmişdir.³⁷

Əbdülqazi Bahadır xanın bu barədə fikri maraqlı doğurur: “əvvəlki türklərə isə türkmanənd adı verdilər ki, anlamı türkə oxşayan deməkdir. Sadə xalq (kara xalq) türkmanənd

deyə bilmədilər və türkmən dedilər”.³⁸

Bəzi tədqiqatçılar isə “türkman“ etnoniminin “türk” və “man“ və ya “türk” və “mən” kəlmələrindən yarandığını və “türk adamı”, “türk əsgəri” mənasında işləndiyini qeyd edirlər.³⁹

Türkman sözünə çox əski zamanlardan təsadüf edildiyini nəzərə alsaq, bu etnonimin “ulu türk“, “xalis türk“, “əsl türk“ anlamında işləndiyi şübhə doğurmaz.

Xoşbəxtlikdən C.Deni, Hüseyn Hüsəmettin, İbrahim Kafesoğlu, Erşad Hürmüzlü, Mahir Naqib, Tofiq Hacıyev kimi tədqiqatçılar da bizim fikrimizə uyğun mülahizələr irəli sürürlər.⁴⁰

Onların nə zaman və haradan köçərək burada məskən salmaları barədə də müxtəlif tarixi faktlara rast gəlirik. Əksər tədqiqatçılar onların əsasən Güney və Quzey Azərbaycandan köçüb getdiklərini qeyd edirlər.

Biz o fikirdəyik ki, erkən orta əsrlərdən başlamış XVI əsrin ortalarına qədər və sonralar da müəyyən dövrlərdə İraq türkmənləri ilə bütöv bir ərazidə, bir bayraq altında yaşamış, sonralar müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən parçalanmağa məruz qalmışdır. Son zaman-

lar İraq-türkman və Azərbaycan tarixinə dair sanballı tədqiqatlar işıq üzü gördükcə bu qənaətimiz daha da möhkəmlənmişdir.⁴¹

Bununla belə, qanlı müharibələr, siyasi məqsədlər və başqa səbəblər üzündən müəyyən axınların olduğunu da inkar etmirik.

Və bu axınlar təkcə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən İraqa gedənlərlə bitməmiş, İraqdan da türkmanlar Azərbaycana köç etmişlər. Əbdülqazi Bahadır xan bu münasibətlə yazmışdır: «O zamanlar İraqda köçəri xalq – Bayındır eli vardı. Ögürçik alp Bayındır bəyinin buyruğuna baxmadı... Min evlik eli ilə o, İraqdan qaçdı və Şamaxıya gəldi».⁴²

Ərəb tarixçisi Təbəri və prof. Süphi Saatçı türklərin İraqa ilk gəlişini 54 hicri ilinə təsadüf etdiyini göstərirlər.⁴³

Türk alimi, professor S.Buluç bu münasibətlə yazır: “Hicrətin ilk yüz illərində Azərbaycan türkləri Təbriz-Sultaniyyədən keçərək Kərkük yörəsinə yerləşirlər”.⁴⁴

Kərküklü tədqiqatçı Şakir Sabir Zabit azəri türklərinin İraqda məskən salmasının VII əsrdə başladığını və miladi 745-ci ildə Bağdadda artıq onların məhəllələrinin yarandığını göstərmişdir.⁴⁵

XII-XIII əsrlərdə yaşamış ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir isə yazır: “1045-ci ildə çoxlu Azərbaycan türkləri Əbu Mənsur Bəktaş və Əbu Əli İbn Dehqanın rəhbərliyi ilə İraqa göçərək Tiləfər, Mosul və ona bitişik bölgələrdə məskən salmışlar.⁴⁶

İngilis tarixçisi S.Lonqriq və Azərbaycan alimi A.İ.Zahidi də bu fikirdədirlər.⁴⁷

Tanınmış iraqlı tədqiqatçı Mustafa Cavad “İraqda türklərin tarixi” adlı sanballı tədqiqatında türklərin İraqa axınının başlanğıcını hicri 32-ci ilə aid edir və bu axınları yeddi mərhələyə bölür. Əməvilər, xüsusən də Abbasilər dövründə İraqda türklərin nüfuzunun artdığını, mövqelərinin möhkəmləndiyini qeyd edir. Onların atıcılıqda məharətli, müharibədə cəsarətli, çətinliklərdə səbirli olduqlarına görə orduda əsas qüvvəyə çevrildiklərini göstərir. Müstafa Cavad dördüncü mərhələ hesab etdiyi Səlcuqlar dövründə İraqa minlərcə oğuz türklərinin daxil olduğunu, İraqda köklü halda yerləşərək Türkman xanlıqlarını, Mosul Atabəyləri, Ərbildə Zeynalabdinlilər, Kərkükdə Qıpçaqlar, Diyarbəkrdə Qara Aslanlılar – Dağıstan və Azərbaycan xanlıqları qurduqlarını qeyd edir. Tədqiqatçının fikrincə, Qara

Qəzənfər Paşayev

Təpə və Daquq tərəflərdə məskən salan Bayatlar İraqa dördüncü mərhələdə daxil olmuşlar. Cəlairilər və Teymurilər zamanındakı axın beşinci mərhələyə aid edilir. Mustafa Cavad Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrünü altıncı mərhələyə daxil edir. Yeddinci mərhələ isə Səfəvilər dövrü hesab olunur.⁴⁸

Prof. Hidayət Kamal Bayatlı da eyni fikirdədir.⁴⁹

Prof. Suphi Saatçı da türklərin İraqa ilk gəlişini Hicri 54 (Miladi 674) ilinə aid edir və türklərin İraqa axınlarını səkkiz mərhələyə bölmür, son mərhələ osmanlı dövrü (1534-1918) adlanır.⁵⁰

Tədqiqatçı Erşad Hürmüzlünün göstərdiyinə görə ən böyük türkman dalğaları İraqa Toğrul bəyin vaxtında (1040-1063) girmişdir. Miladi 1055-ci ildə onların sayı lap çox idi. Bu vaxt və sonralar türkmanların İraqa davam edən köçləri ölkənin quzey bölgəsini türk vətəni halına gətirmişdi.⁵¹

Tarixdən o da məlumdur ki, 1136-cı ildə Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycana hakim təyin olunduqdan sonra və onun oğulları Mühəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanın hakimiyyəti dövründə İraqla əlaqə çox qüvvətləndi.⁵²

Şəmsəddin Eldənizin vaxtında İraq və Azərbaycan da, dövlət də bir bayraq altında birləşmiş, xalq əmin-amanlıqla yaşamağa başlamışdı.⁵³

O, vaxtaşırı gah İraqda, gah da Azərbaycanda olurdu. 1175-ci ildə İraqdan Azərbaycana gələn və az sonra Naxçıvanda vəfat edən⁶¹ Eldənizin oğlanları Cahən Pəhləvan da, Qızıl Arslan da İraqın, Azərbaycanın, Arranın, Reyin, İsfahanın, Həmədanın və başqa vilayətlərin mütləq hakimi idi.⁵⁴

İndi türkmənlər yaşayan Daquq, Ərbil, Kərkük və s. daxil olmaqla Atabəylər dövründə Gəncə, Naxçıvan, Təbriz və başqa şəhərlər də bir bayraq altında birləşirdi.⁵⁵

Son Abbasi xəlifəsinin 1258-ci ildə edam edilməsindən sonra Bağdad başda olmaqla bütün ətraf şəhər və kəndlər Azərbaycanın əyalətinə çevrilərək onun tabeliyinə keçmişdi.⁵⁶

O vaxtdan Bağdad ətrafında, Kərkük, Mosul, Ərbil və s. şəhər və qəsəbələrdə yaşayan soydaşlarımızla Güney və Quzey azərbaycanlıları arasında əlaqə daha da qüvvətlənmişdi. Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycan, Ermənistan, Qərbi İran, İraq, Kürdüstan və s. əraziləri əhatə edirdi. Paytaxtı Təbriz idi. Əsas şəhərləri Təb-

Qəzənfər Paşayev

riz, Marağa, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Bağdad, Ərzincan və s. idi.⁵⁷

Ağqoyunlular, xüsusən də Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın Kür çayına qədər bütün torpaqları, Qarabağ mahalı, Ərəb İraqı, İran İraqı, Fars və Xorasan sərhədlərinə qədər bütün torpaqlar, Ərzincan və s. daxil olmaqla ona - Uzun Həsənə tabe idi.⁵⁸

Maraqlıdır ki, Dəli Domrul, bu gün də Kərkük dolaylarında “dəlli dobur“ formasında “dəlidolu“ mənasında işlənir.⁵⁹

Təsadüfi deyildir ki, Uzun Həsən Avropa dövlət başçalarına göndərdiyi məktubda xüsusi qeyd edirdi: “...İraq, Hindistanın qapılarına qədər bütün Fars, ...Mazandaran, Gilan, ...Azərbaycan, Bağdad - hamısı mənim torpaqlarımdır. Mən bu yerlərin hökmdarıyam. ...”⁶⁰

Maraqlıdır ki, İngilis tədqiqatçısı S.Lonqriq Uzun Həsənin vaxtında ölkənin paytaxtının yayda Təbriz, qışda Bağdad olduğunu göstərir.⁶¹

Babası Uzun Həsənin vaxtında olduğu kimi, Şah İsmayıl Xətai dövründə də İraqla Azərbaycanın bir bayraq altında birləşməsi və vahid Azərbaycan yaratmaq məqsədilə 1506-cı ildə Şah İsmayılın Bağdadı tutması Osmanlı

sultanlığını çox narahat edirdi. Osmanlı sultanlığı Səfəvi dövlətinin qüvvətlənməsindən çəkinirdi. Odur ki böyük qüvvə toplayıb Səfəvilərə qarşı müharibəyə girişdi və tarixdə məşhur olan Çaldıran vuruşunda qalib gəldi. Məğlubiyyət Səfəvi dövlətini böyük itkilər vermək məcburiyyətində qoydu. Həmin itkilərdən biri də Bağdadın əldən getməsi idi.

Sonralar da Azərbaycan hakimləri hər vasitə ilə Bağdadı geri almağa çalışırlar.⁶²

Bu baxımdan Azərbaycan alimi Ə.Məmmədovun göstərdiyi faktlar diqqəti cəlb edir. Şahzadə Bayazid atası Sultan Süleyman və qardaşı II Səlimə qarşı qiyamda iştirak edir. Qiyam uğursuzluqla nəticələnir. Bəyazid Səfəvilərə pənah gətirir. Sultan Süleyman Səfəvilərə böyük miqdarda hədiyyələr vəd edərək oğlunu edam etmək üçün geri tələb edir. Şah Təhmasib Sultan Süleymanın təklifini bir şərtlə qəbul etməyə hazır olduğunu bildirir ki, Bağdad yenidən Azərbaycana ilhaq edilsin. Lakin Sultan Süleyman bu şərti qəbul etmir.⁶³

Azərbaycanla Türkiyə arasında baş verən 1533-1535-ci illər müharibəsində Azərbaycan Bağdad da daxil olmaqla bütün İraqı itirdi.⁶⁴

Lakin Şah Abbasın vaxtından başlayaraq

Qəzənfər Paşayev

1623-1638-ci illər arası Bağdad, Kərkük və s. yenidən Səfəvi idarəsinə bağlanmış, 1638-ci ildən bir daha Osmanlı idarə- sində olmuş,⁶⁵

1732-ci ildən 1743-cü ilə qədər yenidən gah osmanlıların, gah azərbaycanlıların təbəəliyində olmuş, 1743-1746-cı illərdə tamamilə Azərbaycanın əlində olsa da, 1747-ci ildən ingilis tarixçisi Stefan Lonqriqin təbirincə desək, Bağdad, Mosul, Kərkük və s. şəhərlər birdəfəlik xan itirib paşa qazandı.⁶⁶

Bundan sonra İraqla olan əlaqələrimiz kəsilmək dərəcəsinə qədər gəlib çatdı. Məhz buna görə də Azərbaycan hakimləri İraqda məskən tutmuş qəbilələri geri qaytarmağa təşəbbüs göstərdilər. Mirzə Camal Cavanşir bu münasibətlə yazır: «1747-ci ildə Nadir Şah öldürüldükdən sonra Pənah xan yanında olan adamlarla birlikdə Qarabağ ellərini qarşılamaq üçün İraq və Azərbaycan sərhədlərinə qədər getdi. Onların bu səfəri bir nəticə vermədi».⁶⁷

Demək lazımdır ki, burada təkcə Qarabağ elləri deyil, bütün Azərbaycandan qəbilələr məskən salmışdı. Ara kəsildikdən sonra həsrət çəkən, kəsilən yollardan şikayətlənən xalq ürək sızıltısını, ələmini izhar etdiyi:

*Əslim Qarabağlıdı,
Sinəm çarpaz dağlıdı.
Kəsilib gəlib-gedən
Demə yollar bağlıdı.*

*Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Demə sizdən irəğam,
Bu sevdə ölüncədi və s.*

kimi onlarca xoyrat (bayatı) meydana gəlmişdir.

Lakin nə kəsilən yollar, nə də ayrılığa gətirib çıxaran illər bu elatın dilinə təsir edə bilməmişdir. O vaxtdan yazı dili Osmanlı türkcəsi kimi qəbul olunsa da, danışq dili və folkloru Azərbaycan türkcəsini təmsil etmişdir.

Doğrudan da, İraq-türkman ləhcəsinə, onun folkloruna və xalq havalarına bələd olan türk, Azərbaycan və eləcə də iraqlı alimlər bu elatın ləhcəsinin Azərbaycan dili ilə üstü-üstə düşdüyünü, eyni kökdən olduğunu, folklor və xalq havalarının fərqlənmədiyini qeyd edirlər.

“İraq türkmanları, yəni oğuzcanın azəri ləhcəsinə qonuşan türklər” - deyə türk alimi Fuad Köprülü qəti qənaətə gəlir.

Qəzənfər Paşayev

Bu baxımdan kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının da fikri böyük əhəmiyyət kəsb edir: “Bizim türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın, bəlkə də əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bütün bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə bir-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir.⁶⁸

Azərbaycan dili tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis H.Mirzəzadə də “İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr” adlı sanballı məqaləsində bu fikri təsdiq edir.⁶⁹

Maraqlıdır ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixindən danışılarkən XV-XVI əsr ədəbi dilimizdə Cənubi Azərbaycan və Bağdad (Kərkük) şivə xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi göstərilmiş, İraq-türkman ləhcəsi Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri sırasına daxil edilmişdir.⁷⁰

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilin fonetik və leksik göstəricilərinə əsasən Azərbaycan dilinin cənub və şərq qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətləri ilə səsləşdiyinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud” tədqiqatçılarından

V.Bartold, F.Köprülü, A.Dilaçar, M.Ergin onun azərbaycanlılara, V.Bartoldun təbirincə desək, Qafqaz türkmənlərinə məxsus olduğunu,⁷¹ O.Gökyay, M.Ergin, Y.Yakubovski, H.Arslı, M.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmşidov, X.Koroğlu və başqaları isə əsərin Drezden nüsxəsinin, ümumiyyətlə, Azərbaycanda qələmə alındığını təsdiq edirlər.⁷²

Çəkinmədən demək olar ki, əsrlərlə başqa xalqlar əhatəsində qalan, məhz buna görə də qədim leksik və fonetik göstəricilərini daha çox saxlayan İraq türkmənlərinin ləhcəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da yer alan onlarca sözün indinin özündə belə Kərkük dolaylarında işlək olması, daha doğrusu, yalnız həmin sözlərin və həmin mənada işlənməsi tutarlı dəlil - sübutdur.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, onlar özlərini də, bizi də türkmən adlandırırlar. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi, onların ləhcəsində də Orta Asiyada yaşayan türkmənlərin dilindən əsaslı surətdə fərqlənən səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Həmin fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türkmən dilində ilkin uzanan saitlər geniş

Qəzənfər Paşayev

yayılaq yakut, altay qırğız, hətta roman-german dilləri ailəsinə daxil olan ingilis dilində olduğu kimi (şip-gəmi, şiiq-qoyun), sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olur; məsələn: baş-baş, baaş-yara; qör-gör, qöör-gor və s. Bu xüsusiyyətə nə Azərbaycan dilində, nə də İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-ci illərinə qədər (bəziləri elə indinin özündə də) dialektoloqlarımız qaarı, daarı, saarı və s. kimi sözlərdə mövqeyindən asılı olan uzanmanı ilkin uzanma hesab edirdilər. Məna dəyişikliyi yaratmadığına görə bu uzanmanı ilkin uzanma hesab etmək olmaz.

2. Ərəb və ingilis dilləri üçün səciyyəvi olan dişarası s, z səsləri eynilə türkmən dili üçün də səciyyəvi olduğu halda, bu səslər nə Azərbaycan dilində, nə də (ərəb əhatəsində olmalarına baxmayaraq), İraq-türkman ləhcəsində müşahidə edilir.

3. Sağır nun səsi türkmən dili üçün səciyyəvi olduğu halda, bu səmə nə Azərbaycan ədəbi dilində, nə də İraq-türkman ləhcəsində təsadüf edilir.

4. Türkmən dilində müşahidə olunmayan g samiti Azərbaycan dili və İraq-türkman ləhcəsi

üçün səciyyəvidir.

5. Türkmən dilində işlənən b (məs: ber) səsi Azərbaycan dilində və İraq-türkmən ləhcəsində v, Kərkükdə isə w (dablyu) formasında işlənir.

6. Azərbaycan dili və İraq-türkmən ləhcəsi üçün səciyyəvi olan -dık//-dik və -mış//-miş şəkilçiləri türkmən dilində -qan//-qen; -an//-en formasında işlənir.

7. Qəti gələcək zamanı əmələ gətirmək üçün türkmən dilində cak//cək (alcak, gelecek) şəkilçisindən, Azərbaycan dili və İraq-türkmən ləhcəsində -acaq//-əcək (alacaq, gələcək) şəkilçisindən istifadə olunur.

Bir çox başqa xüsusiyyətlərinə görə də türkmən dili fərqləndiyi halda, Azərbaycan dili və İraq-türkmən ləhcəsi fonetik, qrammatik quruluşuna və leksik xüsusiyyətlərinə görə üst-üstə düşür.

Biz türk dilləri ailəsində oğuz qrupuna daxil olan və daha yaxın qohum dilləri biri-birinə qarşı qoymaq fikrindən uzağıq. Kim bilmir ki, Türk dilləri ailəsində Osmanlı və azəri ləhcələri qədər biri-birinə yaxın olanı yoxdur?! Bunula belə, Azərbaycan dili və İraq-türkmən ləhcəsinin qrammatik və leksik quruluşunu Osmanlı türkcəsi (türk dili) ilə müqayisə etdikdə uyğun,

oxşar cəhətlərlə bərabər, həqiqət naminə deməliyi ki, fərqli cəhətlər də çoxdur.⁷³

Prof. Hidayət Bayatlı və Həbib Hürmüzlü bu fərqli cəhətlərin həm şifahi və həm də yazılı dildə olduğunu qeyd edirlər.⁷⁴

Prof. Hadı Mirzəzadə “İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr” adlı məqaləsində bu məsələyə də toxunmuşdur: “Məlum olduğu üzrə XVI əsrdə İraqın Osmanlı hakimiyyəti təsiri altına düşməsindən sonra az da olsa yazı dilində türk dili ünsürləri özünü göstərmişdir. Lakin türklərin bu cəhətdən xalq dilinə olan nüfuzu bir o qədər də qüvvətli olmamışdır”.⁷⁵

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinə və eləcə də İraq-türkman ləhcəsinə bələd olanlar, bu sahədə tədqiqat aparanlar onların fərqlənmədiyini göstərirlər. Bununla belə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, türk, türkmən, Azərbaycan dilləri türk dillərinin oğuz qrupuna daxildir və qıpçaq və karluq türk dilləri qrupuna nisbətən oxşar xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Lakin gün kimi aydın bir həqiqət də vardır. İraq-türkman ləhcəsi Azərbaycan dili ilə eyniyyət təşkil edir. Türk Dil Qurumu başkanı Əmir Asim kərküklü tədqiqatçı Molla Sabirin 1951-ci ildə Bağdadda

çap olunmuş “Kərkük müntəxəb xoriyatlari” kitabını (I hissə) oxuyaraq, həmin kitabın 1953-cü ildə çıxan II hissəsinə yazdığı müqəddimədə göstərir: “Azəri ləhcəsində gözəl örnəkləri olan bu xalq şerlərində bizim dərləmələrə sıqısıqaya bağlı olan kəlmələr, təbirlər vardır”.⁷⁶

Türkiyənin Əskişəhər vilayətində litseydə müəllim işləyən Vahabi Aşqun Molla Sabirin II kitabına yazdığı müqəddimədə haqlı olaraq qeyd edir: “İlk kitabda olduğu gibi, bu kitabdakılar da azəri ləhcəsindədir”.⁷⁷

Türkiyənin Belqraddakı səfirliyinin müşaviri Mir oğlu Cəmil də Molla Sabirin kitabını oxuyaraq yazmışdır: “Sabir bəg əfəndinin “Kərkük müntəxəb xoyratları” kitabından görülür ki, dil, Türkiyə, yəni qərb türkcəsinə ən yaxın türk ləhcəsi olan azəri ləhcəsindən həmə-n-həmə-n fərqsizdir”.⁷⁸

İraq-türkman ədəbiyyatı, folkloru və ləhcəsi üzrə sanballı monoqrafiyalar müəllifi Ə. Bəndəroğlunun gəldiyi nəticə də maraqlıdır: “İraq türkmanlarının ləhcəsi Azərbaycan dilindən fərqlənir. Lakin İraq türkmanlarının ləhcəsində bəzi xırda fərqlər nəzərə çarpır. Onlar çox cüzidir və qeyri-adi bir şey kimi sayılmalıdır”.⁷⁹

Qəzənfər Paşayev

Prof. Hidayət Kamal Bayatlı da “İraq türkmən türkcəsi” adlı kitabında çox doğru qənaətə gəlmişdir: “İraq türkmənlarının qonuşduğu ağız, türkcənin Azəri ağzı sahəsi içinə girməkdədir. Azəri ağzı dil coğrafiyası baxımından: Doğu Anadolu, Güney Qafqaziya, Qafqaz Azərbaycanı, İran Azərbaycanı, Kərkük (İraq) və Suriya türkləri bölgələrini qapsar. Folklor dəğəri baxımından da Türkcənin çox zəngin və çeşitli məlzəməsini daşıyan yenə də azəri ağızlarıdır”.⁸⁰

Kərküklü tədqiqatçı Həbib Hürmüzlü də eyni fikirdədir.⁸¹

Görkəmli türkoloq alim, prof. Fərhad Zeynalov da dil baxımından birliyimizi göstərmişdir. O, Ə.Bəndəroğlunun “İraq türkmən dili” adlı kitabına həsr etdiyi “Əbdüllətif Bəndəroğlu və İraq türkmən dilinin tədqiqi” məqaləsində aşağıdakı qənaətə gəlmişdir: “Hər şeydən əvvəl onu deyə bilərik ki, bu dilin “fonetik quruluşu tamamilə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə üst-üstə düşür... Əsər bütün spesifik leksik, fonetik və qrammatik baxımından Azərbaycan dilinə uyğun gələn türkmən dilini birinci dəfə olaraq bu səviyyədə əhatəli şərh edən qiymətli bir tədqiqat işi kimi təqdirə layiqdir”.⁸²

Doğrudan da, Ə.Bəndəroğlunun kitabı buna əsas verir. Tədqiqatçı maraqlı tərzdə, səsküysüz, bu doğmalığı, bu dil birliyini ortaya qoymuşdur.

Kərküklü alim Sinan Səid İraq türkmanları arasında şöhrət tapmış “Arzu-Qəmbər“ dastanı üzərində tədqiqat apararaq göstərir ki, bu dastan İraq türkmanlarının ləhcələrini öyrənmək üçün istinad ediləcək bir sənəd, onların kimliyini aydınlaşdıran əhəmiyyətli bir abidədir. Tədqiqatçı:

*Arzum əndi bulağa,
Səsi gəldi qulağa.
Arzuya peşkəş olsun,
Şirvan, Təbriz, Marağa -*

bəndini misal gətirərək yazır: “Bu misralar dastanın harada və kimin tərəfindən yarıdığını aydın surətdə göstərməyə kifayət edəcək dəlildir”⁸³

Dastanın Tuz Xurmatu variantında isə hadisələr Araz çayı sahillərində cərəyan edir:

*Quruyasan, ey Araz,
Əlimizdən düşdü saz.*

*Qəmbəri çay apardı.
Yetiş, ey Xızır İlyaz.*⁸⁴

Bu bənd özü də birliyimizi göstərən tutarlı faktır.

İraq türkmən mənəvi dəyərlərinin tədqiqi və təbliği yolunda böyük işlər görən Sübhi Saatçı da bu tarixi məsələyə öz vətəndaş münasibətini bildirmişdir: «Kərkükdə qarşımıza çıxan çox rəngli folklor və xalq ədəbiyyatı incələnersə, Kərkük ağzının Azəri türkcəsinin motivlərini daşdığı qolayılıqla anlaşılır. İstər Quzey Azərbaycan, istər Güney Azərbaycan olsun, bu bölgələrdəki azərilərin kultur veriləri incələnersə Kərkükdəki sözlü ədəbiyyat örnəklərinin də eyni qaynaqdan bəslənmiş olduqları kəndilərindən anlaşılır. Laylalardan tutub ta tapmaca və masallara qədər bu birlik və bərabərliyi görmək mümkündür.⁸⁵

Təəccüblü deyil ki, əslən Ərbildən olan dünya şöhrətli alim, professor İhsan Doğramacı 1995-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında davamlı olaraq Ərbil ləhcəsində, daha doğrusu, azərbaycanca danışanda Türkiyədən gələn qonaqların onu yaxşı anlamadığını hiss etdi və birdən Akademiyanın Prezidentinə

tərəf çevrilərək dedi: “İcazə versəniz, Akademiyanızın fəaliyyətini Türkiyədən gələn qonaqlarımıza onların öz ləhcələri ilə anladaram”.⁸⁶

Televiziya müxbirinin: İkinci vətəniniz Azərbaycanda 80 illik doğum gününüzün bayram edilməsini necə qarşılayırsınız? - sualına Doğramacı çoxmənalı və düşündürücü cavab verdi: “Azərbaycan mənim ikinci vətənim deyildir. O mənim iki vətənimdən biridir. Öz vətənimdə doğum ilimi keçirmək qədər də real və təbii bir şey ola bilməz”.⁸⁷

Göründüyü kimi, İhsan Doğramacı haqlı olaraq Azərbaycanı doğma vətəni, Azərbaycan dilini öz doğma dili hesab edir.

Heç şübhəsiz, bir bütövün parçaları olmamızdanıq ki, onlar haqlı olaraq Nəsimi və Füzulini İraq-türkman şairi, biz isə Azərbaycan şairi kimi tanıyıyıq və buna təbii baxırıq.

Bəlkə elə buna görədir ki, XX əsrin 1-ci yarısında Nizaminin Tehranda farsca çap olunan və Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin Nizami daimi ekspozisiyasını bəzəyən “Xosrov və Şirin” (1934), “Sirlər xəzinəsi” (1934), “Yeddi Gözəl” (1937), “İqbalnamə” (1939) kitablarının üzərində Nizami İraq şairi kimi təqdim olunmuş, yalnız

Qəzənfər Paşayev

“Leyli və Məcnun” (1939) əsərinin üzərində İraqi-əcəm şairi kimi göstərilmişdir.

Bəs əsrlər boyu yad xalqlar əhatəsində qalan, ana dilində təhsil ocağı olmayan bu elat doğma dilini necə mühafizə edə bilmişdir?

Bu süala kərküklü İrmaq “Qardaşlıq” jurnalının 1962-ci il 5-ci nömrəsində gözəl cavab vermişdir. O, yazır: “Vətən torpağı kiçilib-genişlənə bilər, tamamilə əldən çıxa bilər, sərhədləri tükənə bilər, tarixi təhrif edilə bilər. Hətta şən və şərəfi tapdalana bilər, dini dəyişdirilə bilər, lakin bir şey dəyişmir. Qalan bu tək varlıq ana dilidir”⁸⁸.

Cənab İrmaqın dediyinə yalnız onu əlavə edə bilərəm ki, İraqa uzun müddətli məzuniyyət zamanı (1962-1966, 1972-1975) bir çox ailələrdə, böyük və kiçik məclislərdə oldum. Hamı ərəb dilini gözəl bilsə də, öz dillərində danışdırlar. Dilinə xor baxan görmədim. Ana dilinə olan münasibət, dərin məhəbbət aşağıdakı bayatılarda olduğu kimidir:

*Dilim-dim,
Kəs qovun dilim-dilim.
Mən dilimdən vaz keçməm
Olursam dilim-dilim.*

*Dilə dəgər,
Yaban söz dilə dəgər.
Laylanın şirin səsi
Beş min yad dilə dəgər.*

Lakin bizim bu ümumiləşdirməmizdən belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, İraq-türkman ləhcəsini ədəbi dilimizdən, hətta başqa dialekt və şivələrimizdən fərqləndirən xüsusiyyətlər yoxdur. Dilçilik elmindən məlumdur ki, yerli dialektlərin bəziləri vahid milli dillərin əmələ gəlməsində əsas ola bildiyi kimi, bəzən də müəyyən tarixi, ictimai-siyasi səbəblər nəticəsində bir xalqın vahid dili parçalanıb ayrı-ayrı müstəqil dillərin yaranmasına səbəb ola bilər.⁸⁹

Bu təlimdən çıxış edərək İraq-türkman ləhcəsinin müstəqil dil halını almadığını göstərməklə bərabər, qeyd etməliyik ki, əsrlərlə Azərbaycan ədəbi dilinin təsir dairəsindən kənarda qalan İraq-türkman ləhcəsində xeyli özünəməxsusluqlar müşahidə olunur. İraq-türkman ləhcəsi aşağıdakı fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərlə seçilir:

1. Qoşadodaq sonor w səsinin işlənməsi: məs.: wergi, xəlwət.

Qəzənfər Paşayev

2. Dilarxası partlayan kar k` səsinin işlənməsi; məs.: k`ış (qış), k`ir (qır), k`ircan (xərçəng) və s.

3. İndiki zaman III şəxs təkin -ır, -iri şəkilçiləri ilə işlənməsi: məs.: alırı, gəliri, oxuru, yazırı və s. Cənubi Azərbaycan dialektlərində də özünü göstərən bu hadisə barədə professor H. Mirzəzadə maraqlı fikir irəli sürmüşdür. Dil tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis göstərir ki, XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilində hər üç şəxsin şəkilçisi olmuşdur; məs.: I şəxs tək – gəlirmən, II şəxs tək-gəlirsən, III şəxs tək isə gəliro – gəliru-gəliri formasında işlənməmişdir.⁹⁰

4. Andə, əndə və bəzi başqa feli bağlamaların təsriflənməsi və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək işlənməsi:

Təkdə:

I. Mən gələndəm Farux işlirdi

*II. Sən gələndəu (K.) // gələndəy
(T.X., A.K.) Farux işlirdi*

III. O gələndə Farux işlirdi

Cəmdə:

I. Biz gələndəx Farux işlirdi

II. Siz gələndəwiz (K.) // gələndəyiz

(T.X.,A.K.) *Farux işlirdi*
III. *Olar gələndələr Farux işlirdi.*

Başqa bir misal:

Dərdə kərəm,
Dərdim çox, dərdə kərəm.
Qoşmuşam qəm cütünü,
Sürdüxcə+m dərd əkərəm.

5. Felin bacarıq şəklinin inkarının -ama, -əmə şəkilçiləri ilə ifadəsi: məs: alamadım, qıyamadı, duramadım və s.

6. -alı, -əli ilə yanaşı, -anı, -əni feli bağlama şəkilçilərinin işlənməsi: məs.: alanı, gələni, oxuyanı və s.

7. Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisindən r səsinin düşməsi və ə, a səslərinin müvafiq olaraq i, ı səsləri ilə əvəz olunması. Məs.: gəli, göri, bili, alı, süri, unudı və s.

8. Sifətin istər analitik, istərsə də sintetik yolla üstünlük dərəcəsinin əmələ gəlməsində səciyyəvi xüsusiyyətlərin özünü göstərməsi. Məs.: Çox-çox yedix – “lap çox yedik“, bambayaz, yapyeşil//yepyeşil, masmavi, sipsiyah//simsiyah, apaçiq, qasqatı və s.⁹¹

9. On birdən on doqquzadək mürəkkəb miqdar saylarının ilk hecada olmaqla bir vurğu ilə tələffüz olunaraq birgə işlənməsi. Məs.: ombir, onki, onüç, ombəş, ondoquz və s.

10. Şərt ədatı «isə»nin şəxs şəkilçisi qəbul etməsi:

Təkdə:

Mən isəm

Sən isəu (K.)//isəy (T.X.,A.K.)

O isə

Cəmdə:

Biz isəx

Siz isəwiz (K.)//isəyiz (T.X.,A.K.)

Olar isələr

11. Öz qayıdış əvəzliyi Kərkük, Tur Xurmatu və s. şivələrdə “öz“ formasında işləndiyi halda, bütün şəxslər üzrə Ərbil, Teləfər və Altun Köprü şivələrində, Cənubi Azərbaycanda təsadüf edilən formada işlənir. Məs.:

Təkdə:

I. billəm

II. biləy (Altun Köprü, Teləfər)

biləv (Ərbil ağzı)

III. biləsibiləviz

Cəmdə:

biləviz (Altun Köprü, Teləfər)

biləviz (Ərbil ağzı)

bilələri⁹²

12. Yönlük halın əvəzinə yerlik, çıxışlıq halın əvəzinə isə yönlük halın işlənməsi. Məs.: At kimin nə xaxın üzündə durusan? Babasına sorar və s.

13. Bəzi bölüşdürücü bağlayıcıların işlədilməsi. Məs.: Əgər ... əgər – “ya ... ya“, yan ... yan, – “ya ... ya“ və s.

Əgər dərviş, əgər hənfiş, ağca ilə bitər hər iş (atalar sözü).

14. İraq-türkman ləhcəsi üçün səciyyəvi olan sozlər də çoxdur. Nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: qırçıl (çaş), doqal (yekəqarın), löüçə (danışığını bilməyən adam), zifir (yaxantı), keçəman (böyük kərtənkələ), gilau (murdar), mon//mun (qaraqabaq), lüs (şumal), səlov (araqatan), tikmə (dirək), tütün (tüstü), çəm (meşə), çəmçələ (arıq uşaq; müqəvva), çarx eləməğ (dolaşmaq, hər tərəfi gəzmək),

Qəzənfər Paşayev

uz (ağıllı, tədbirli), yazı (çol, səhra, bayır), yazı xaxı-kəndlilər, yazı sonası və s.

Buraya “Kitabi-Dədə Qorqud“da rast gəlinən və bu gün də İraq-Türkman ləhcəsində işlək olan, yuxarıda sadaladığımız sözləri də əlavə etmək olar.

Çox maraqlı bir cəhəti də qeyd etmək istərdik. İraq-türkman ləhcəsinin Teləfər şivəsi leksik tərkibinə görə bütün başqa şivələrdən fərqlənir və Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə uyğun gəlir. Azərbaycan dilində bu gün belə işlək olan sözlər Teləfər şivəsində müşahidə edilir: məs.: çörək, sürü, şor torpaq, yas, təkə, sataşmaq, təpişdirmək, baca, qəbir qazan, tuman bağı, udmağ, kəpənək, yumağ, axşam yeməği, solxay, üşümək, ötmək (bülbül, quş), paxir, soymaq (alma və s.), qonağ, toxum, qıtlıq, ağız suyu, udum (qurtum), qaya, qalayçı, tas, acı, sarı yağ, halallaşmağ, nişanlamağ və s.

İraq-türkman ləhcəsində elə sözlər də vardır ki, onlara ancaq bu və ya digər dialekt və şivələrimizdə rast gəlirik: məs.: baba (ata), budamaq (vurmaq), varmaq (getmək), quçən (küçük), darılmaq (əşəbiləşmək), ənsə (arxa, dal), yazı (çöl, səhra) və s. belə sözlərdəndir.¹¹⁵

Bütün bunlarla yanaşı, İraq-türkman ləhcə-

sinin başqa dialekt və şivələrimizə yaxınlaşdıran xüsusiyyətlər də çoxdur. Apardığımız tədqiqatlar bizə İraq-türkman ləhcəsini Azərbaycan dili dialektlərindən Cənub və Şərq qrupu dialektlərinə daha yaxın olduğunu söyləməyə imkan verir.

İraq-türkman ləhcəsi Azərbaycan dilinin Cənub qrupu dialekt və şivələrinə yaxınlaşdıran xüsusiyyətlər əsasən aşağıdakılardır:

1. Sözün birinci hecasında a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: bəyrağ, qəymağ, qəmçi, əz, əyran və s.

2. e səsinin ə əsəsi ilə əvəzlənməsi: məs.: ənni, ərkək, həgbə və s.

3. o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi: məs.: awıç, qawın, nav.

4. ö səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi: məs.: çəmçə, əzbək və s.

5. Sözün birinci hecasında qapalı e səmindən əvvəl k səsinin g səsi ilə əvəzlənməsi: məs.: geçəl, geçi, gewil və s.

6. g səsinin c səsi ilə əvəzlənməsi (bu xüsusiyyət Ərbil şivəsinə aiddir): məs.: cəl, cet, cidən-cələn, cözəl//cüzəl, cilas və s.

7. Bir çox hallarda şəkilçilərin sözün ahənginə tabe olmaması: məs.: yedığ, işdığ, susız,

görmağ və s.

8. Saitlə bitən fellərdə indiki zaman şəkilçisinin bəzən –r şəkilçisi ilə ifadəsi: məs.: tanır, oxur. Et yəəni qəssab tanır (atalar sözü)

b) İraq-türkman ləhcəsi Azərbaycan dilinin Şərqi qrupu dialekt və şivələrinə yaxınlaşdıran xüsusiyyətlər isə əsasən aşağıdakılardır:

y səsinin təsiri altında a səsinin darlaşaraq e səsi ilə əvəzlənməsi: məs.: qeyiş, qeytan, yeşil//yeşil və s.

Sözün birinci hecasında o səsinin u səsi ilə və ö səsinin ü səsi ilə əvəzlənməsi (bu xüsusiyyət Altun Köprü şivəsində daha çox müşahidə olunur): məs.: dudax, buğaz, ügrəndim.

Damaq saitlərindən sonra dodaq saitlərinin, dodaq saitlərindən sonra damaq saitlərinin gəlməsi: məs.: başuz babauz, alduğ, getdü:, gəldü:, duzlı, durı, gözlığ və s.

Söz ortasında g səsinin inkişafı: məs.: döğüş, söğüş və s.

Söz ortasında və söz sonunda v səsinin möhkəm olmaması: məs.: au, dauşan, auçı, bizau, yauşan, taux, hauz və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında l şəxs tək və cəmdə -man, -mən şəkilçisinin işlədilməsi: məs.: gəlmənəm, küsmənəm, satmanıx,

---

Dilimiz - varlığımız

gülməni və s. Bu xüsusiyyət Altun Köprü şivəsinə aiddir.

Yuxarıda sadaladığımız göstərir ki, İraq-türkman ləhcəsi istər fonetik, ləksik, istərsə də qrammatik cəhətdən özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərlə zəngindir.

II FƏSİL

**QÜRUR DUYDUĞUM
TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR**

**M.KAZİMBƏYİN GÖRKƏMLİ
ŞƏXSİYYƏT KİMİ YETİŞMƏSİNDƏ
DİLLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ***

Məlumdur ki, şəxsiyyətin formalaşmasında uşaqlıq dövrü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan L.N.Tolstoyun: «Beş yaşlı uşaqdan mənə qədər olan məsafə cəmi bir addım, dünyaya yeni gələn körpədən beş yaşlı uşağa qədər olan məsafə isə ölçüyə sığmazdır» kəlamı maraqlıdır. Bu həqiqəti və şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin əsas rol oynadığını nəzərə alsaq deməliyik ki, uşaqlıqda həyat kiçik Məhəmməd Əlinin üzünə gülmüş, onun gələcəkdə görkəmli şəxsiyyət kimi yetişməsinə zəmin yaratmışdı. Onun atası Şərq dillərini dərinlən bilir və bu dilləri oğluna öyrədirdi. Evlərində mütəmadi dilə, ədəbiyyata

---

* «Azərbaycan müəllimi» qəz., 8 dekabr 1982

dair söhbətlər eşidən Mirzə Kazımbəy ehtirasla elmə, biliyə, dilləri öyrənməyə can atırdı. Bu qüvvətli arzu, iti ağıl, əməksevərlik qısa müddətdə doğma Azərbaycan dili ilə yanaşı onun ərəb, fars, türk və rus dillərini mükəmməl öyrənməsinə gətirib çıxardı.

Göstərilən dillərin əsaslı şəkildə öyrənilməsi bir yandan rus və Şərq xalqlarının mədəniyyəti ilə tanışlığa, digər tərəfdən də M.Kazımbəyin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına şərait yaratdı. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin öyrənilməsi M.Kazımbəy üçün son məqsəd olmamışdır.

Mütəfəkkirlərin fikrincə, dillərin öyrənilməsi ali məqsədlər naminə edilərsə bu, tarixi prosesin inkişafına səbəb olur.

M.Kazımbəy, hər şeydən əvvəl, bunu başqa xalqların mədəni irsini öyrənmək, ondan faydalanmaq naminə edirdi.

Gənc yaşlarından doğma Dərbənd şəhərini tərk edib Astraxanda yaşamaq məcburiyyətində qalan M.Kazımbəy burada rus və ingilis dillərini də dərinlən öyrənir. Az sonra o, fransız və alman dillərini də mükəmməl mənimsəyir. Əlbəttə, onun Kazan universitetinə işə dəvət edilməsi, o vaxt böyük mədəniyyət mərkəzlərindən olan Kazan şəhərində fəaliyyət göstərməsi onun müxtəlif dilləri əsaslı şəkildə

Qəzənfər Paşayev

bilməsinin sayəsində olmuşdu. Kazan mühiti M.Kazımbəyə böyük dilçi-alim kimi dünya şöhrəti qazandırdı.

Akademik İ.C.Kraçkovski bu münasibətlə yazır: «Məişətdə azərbaycanlı olan, əsaslı Şərq sxolastik məktəbi keçən M.Kazımbəy üç Şərq dilini mükəmməl bilirdi. Eyni asanlıqla Qərb dillərinə də yiyələnmiş alim bu dillərin hamısında özünə Qərbdə böyük şöhrət qazandıran əsərlər yazırdı».

Rusiyanın qabaqcıl ziyalıları ilə yaxınlıq və dostluq M.Kazımbəyin dünyagörüşünün formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. M.Kazımbəyin də rus ziyalılarına müsbət təsirindən danışmaq olar. Təkcə onu demək kifayətdir ki, M.Kazımbəy iki il L.N.Tolstoya ərəb və türk (Azərbaycan) dillərindən dərs demiş, onda müdrik Şərqə, onun mədəniyyətinə, ədəbiyyatına və s. rəğbət və məhəbbət aşılamışdı. Dahi Tolstoyun islam aləminə, Şərqə münasibəti, Azərbaycanın Qax rayonunda əbədi uyuyan Hacı Murad kimi tarixi şəxsiyyətə po-vest həsr etməsi və s. kimi məsələlərdə M.Kazımbəyin təsirini görmək olar.

Alman alimi Karl Mençes «Türk dilləri və türkdilli xalqlar» əsərində M.Kazımbəyin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir (əsər 1968-ci

ildə ingilis dilinə tərcümə edilərək ABŞ-da da çap olunmuşdur).

Peterburq Şərqsünaslıq fakültəsinin əsasını qoyanlardan biri və onun ilk dekanı olan M.Kazımbəyin bir dilçi-alim, pedaqoq kimi xidmətləri böyükdür. Peterburq Universitetinə işə dəvət edildikdən sonra onun dünya şöhrəti daha da artdı. Rusiyada və eləcə də Avropada Mirzə Kazımbəyə Şərq mədəniyyətinin, Şərq elminin ən savadlı nümayəndəsi kimi inanır, tədqiqatlarına yüksək qiymət verirdilər. Onun qabaqcıl rus ziyalıları ilə əlaqəsi burada da davam edirdi. Onun «Sovremennik» jurnalında çap olunan sanballı əsərləri böyük maraq və ehtiramla qarşılanırdı. M.Kazımbəy N.Q.Çernişevski ilə dostluq edirdi.

Bu dostluq böyük bir amala – Azərbaycan və rus xalqlarının, onların mədəniyyətlərinin yaxınlaşması kimi böyük bir işə xidmət edirdi.

Rus mədəniyyətinə, rus dilinə dərin hörmət bəsləyən M.Kazımbəy bu dilə böyük qiymət verirdi: «Rus dili zəngindir, çoxcəhətlidir, ürəyəyatandır, mənbələri tükənməzdir, ifadə imkanları güclüdür, ümumiyyətlə, heyranedicidir və nəhayət, bütün Rusiya kimi müstəqil və əzəmətlidir».

Müxtəlif dilləri eyni dərəcədə gözəl bilməsi,

Qəzənfər Paşayev

---

müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini dərindən öyrənə bilməsi M.Kazımbəyin başqa xalqlara münasibət məsələsində insana mənfi təsir göstərən məhdud milli hisslərdən kənar olmasına kömək etmişdir ki, bu da öz təzahürünü onun bütün yaradıcılığında göstərir. Fransız şərqşünası O.Bothinq bu münasibətlə yazırdı: «Mirzə Kazımbəy yalnız öz vətəni üçün deyil, bütün insanlar üçün çalışırdı. O, öz həyatını əvvəldən axıra kimi bu nəcib işə həsr etmişdi».

M.Kazımbəy bütün ömrü boyu dillərin öyrənilməsini təbliğ edirdi. M.Kazımbəyin fikrincə, dilləri əsaslı şəkildə öyrənmək tarixi inkişafa təkan verir, bu və ya başqa xalqın mədəni varlığını, onun mədəniyyətini, həyat tərzini dərk etməyə, dünya elminin yayılmasına və geniş kütlələrin ondan bəhrələnməsinə imkan verir.

Öz parlaq, çoxşaxəli elmi fəaliyyəti ilə «rus şərqşünaslığının patriarxı» kimi şərəfli ad qazanan M.Kazımbəy dünyanın görkəmli dilçilərindən biri kimi də ön yerlərdən birini tutur. Onun çoxlu dil bilmək sahəsindəki fəaliyyəti məktəblilərimiz üçün də gözəl nümunədir.

M.F.AXUNDOVUN HƏYATINDA DİLLƏRİN ROLU*

Qeyri-adi şəxsiyyət olan M.F.Axundov erkən duymağa başlamışdı ki, əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin öyrənilməsində əvəzsiz xəzinədir. Xalqın mədəni inkişafı naminə onun dünya elm və mədəniyyəti səviyyəsinə yüksəlməsi xatirinə o, bütün ömrü boyu yeni nəslə dilləri öyrənməyi təkidlə tövsiyə edirdi. Oğlu Rəşidə ana dili ilə bərabər rus, fransız, ərəb, fars dillərini öyrənməyə hər cür şərait yaratmışdı. Görəkəmli Azərbaycan dilçisi Mirzə Kazımbəy kimi, M.F.Axundov da rus dilini, rus mədəniyyətinin əhəmiyyətini, zəruriliyini dərindən duyur, bu dilə yüksək qiymət verirdi. Bu, təsadüfi deyil. Çünki: «Rus dili ən canlı və zəngin dillərdəndir. Bu dil alman dilinə məxsus olan bütün üstünlüklərə və yaxşı cəhətlərə malikdir» (F.Engels). «Rus dili zəngindir, hərtərəflidir, rəngarəngdir, qəlbəyatandır» (M.Kazım bəy). «İndiki əsrdə rus dili incə mətləblərin ifadəsi üçün doğrudan

---

* «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 22 oktyabr 1982

Qəzənfər Paşayev

da misilsiz bir dildir» (M.F.Axundov).

Buna görədir ki, M.F.Axundov H.Zərdabi-yə göndərdiyi məktubunda rus dilinin üstünlüklərindən bəhs edir, xalqına müraciətlə yazırdı: «Rus dilində oxuyun, öyrənin, rus dilində elm öyrənməyə çalışın, səy edin». O, azərbaycanlılara hansı dilləri bilmək vacibdir məsələsindən bəhs edərək ana dili ilə birlikdə rus dilini bilməyin zəruriliyindən söz açır. Rus dilinə yüksək qiymət verən M.F.Axundov göstərir ki, bu dil vasitəsilə bir tərəfdən rus və Avropa mədəniyyəti xəzinəsinə baş vurmaq, digər tərəfdən də Azərbaycan ədəbiyyatını Azərbaycan bədii, ictimai-fəlsəfi fikrini Rusiyada, Avropada və bütün dünyada yaymaq olar. Həyat böyük mütəfəkkirin uzaqgörənliklə söylədiyi fikri təsdiq etdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hələ XIX əsrin ikinci yarısında M.F.Axundovun əsərləri rus, erməni, gürcü, fars, alman, ingilis və fransız dillərinə tərcümə edilmişdi.

Rus və Azərbaycan xalqlarının yaxınlaşmasında xüsusi xidmətləri olan M.F.Axundov bütün xalqlara hörmət və məhəbbət bəsləyir, mədəniyyətcə daha çox inkişaf etmiş xalqlarla əməkdaşlığa dəvət edirdi.

Müxtəlif dilləri mükəmməl bilməsi M.F.Axundovu bir yandan milli məhdudiyətlərdən uzaqlaşdırmış, başqa cəhətdən də həqiqətən də onun qarşısında geniş üfüqlər açmışdı. Onun böyük mədəniyyət mərkəzi olan Tiflisə o vaxt işə keçməsinə imkan vermişdi. Tiflis mühiti M.F.Axundovun bir şəxsiyyət kimi kamilləşməsinə, dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərdi, onun yaradıcılığının istiqamətini də elə Tiflis mühiti müəyyənləşdirdi. Nəticədə çoxəsirlik Azərbaycan və Şərqi mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrinə sadıq qalan, Rusiya və Qərbin tərəqqipərvər şəxsiyyətlərinin ideyalarından qidalanan M.F.Axundov dövrünün ən böyük mütəfəkkirləri səviyyəsinə yüksələ bildi və Azərbaycan ədəbiyyatında əsrlərlə insanları düşündürən bir çox məsələlərin həllinə nail oldu. Lakin M.F.Axundovun həyata keçirə bilmədiyi məsələlər də az deyildi. Onların əksəriyyəti doğma Azərbaycan dili ilə bağlı məsələlər idi. Heç vaxt ruhdan düşməyən böyük mütəfəkkir inanırdı ki, «gələcək nəsillər və uşaqlarımız şübhəsiz, bizim ideyalarımızı həyata keçirəcəklər».

M.F.Axundovun uzaqgörənliklə söylədiyi

Qəzənfər Paşayev

bu fikir də həyata keçirilmişdir. Sovet dövründə Azərbaycan dilinin, Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəklənməsini Vətənimizin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da etiraf edirlər. 1965-ci ildə Amerikanın İndiana Universitetinin çap etdirdiyi 275 səhifəlik iri həcmli «Azərbaycan dilinin əsaslı kursu» adlı kitabın 226-cı səhifəsində oxuyuruq: «İranda Azərbaycan dilinin tədrisi qadağan edildiyi vaxtda Sovet Azərbaycanında Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunda bu dilin qayda-qanunları tədqiq olunur, onun saflığı uğrunda mübarizə aparılır. Azərbaycan dilinin lüğətləri və qrammatikası yaradılır».

Akademik M.C.Cəfərov haqlı olaraq M.F.Axundovun dramaturgiya, əlifba, ədəbi tənqid, publisistika, nəzm və nəsr sahəsində Azərbaycan realist ədəbiyyatı və mətbuatının manifestini yaratdığını qeyd edir. Heç şübhə yoxdur ki, bu işdə Şərq və Avropa ədəbiyyatı ilə bərabər rus dilinin, rus ədəbiyyatının, rus ədəbi, ictimai-fəlsəfi fikrinin rolu böyük olmuşdur. M.F.Axundov rus ədəbiyyatını, rus mədəniyyətini dərinlən mütaliə etmiş, rus dilini dərinlən öyrənmişdi. Əks təqdirdə o, «Puşkinin ölümünə Şərq poeması»nda rus ədəbiy-

yatı nümayəndələrinə elə obyektiv qiymət verə bilməz, Puşkini rus ədəbi dilinin yaradıcısı kimi tanıya bilməzdi: «Lomonosov təbinin gözəlliyi ilə nəzm evini bəzədi. Puşkinin xəyalı isə orada qərar tutdu. Əgər Derjavın söz mülkünü tutdusa, o mülkün hökmranı və nizama salanı Puşkin oldu». Şübhəsiz ki, bu fikirləri rus ədəbiyyatına incədən-incəyə bələd olan bir şəxs deyə bilərdi.

Engels kimi M.F.Axundov da rus xalqının Şərqə münasibətinin mütərəqqi olduğunu qeyd edirdi. Tərəqqipərvər gürcü yazıçısı İ.Çavçavadze rus mədəniyyətinin gürcü xalqına təsirindən danışarkən dedi: «Rus mədəniyyəti bizim inkişafımıza böyük təsir göstərmiş; rus məktəbi, rus elmi üzümüzə maarif qapılarını açmış, rus ədəbiyyatı fikrimizi oyatmış və hərəkətə gətirmişdir – sözlərini rus xalqı ilə iqtisadi, ictimai, mədəni əlaqədə olan bütün Şərq xalqlarına aid etmək olar.

M.F.Axundov rus xalqının insanpərvərliyinə və başqa xalqlara olan böyük ehtiramına rəğbətlə yanaşır, ruslarla dostluğa, əməkdaşlığa çağırırdı. Buna görə də tamamilə təbiidir ki, rus xalqına münasibətdə Axundovun oğlu Rəşidə də böyük təsiri olub. M.F.Axundovun ideyaları

Qəzənfər Paşayev

ruhunda tərbiyələnen, onun təsiri ilə dünyagörüşü formalaşan Rəşidin xaricdə təhsil alarkən atasına göndərdiyi bir məktubundan da bu təsiri duymaq mümkündür: «Ruslar incəliyi ilə, yaxşı davranışları və mehribanlıqları ilə seçilirlər (Bax: H.Həsənov. «XIX əsrdən məktublar», «Azərbaycan» jur., 1978, №2).

Bir maarifpərvər kimi M.F.Axundov Azərbaycan xalqının layiqli oğulları arasında xüsusi yer tutur, bütün şüurlu həyatını xalqın maariflənməsi kimi nəcib bir işə həsr edən M.F.Axundov yazırdı: «Mən xalqı elmə, inkişafa və mədəniyyətə aparan bir yol salmaq istəyirəm. Biz çalışmalıyıq ki, xalqımız mədəniyyət və biliklə avropalılardan geri qalmasın». M.F.Axundova görə elm bəşəriyyətə xidmət etməlidir. Axundova görə, elm insanın görün gözləridir. Bu səbəbdən də M.F.Axundov dini fanatizmin elmə, maarifə böyük bir əngəl olduğunu yaxşı başa düşür və ona qarşı çıxırdı. O, «Mən mədəniyyəti sevənlərin tərəfdarıyam. Mən bəşəriyyəti sevən bəndənin sədaqətli quluyam» – deyirdi.

M.F.Axundov qabaqcıl elm və mədəniyyətə malik olan xalqların mədəni sərvətlərini mənimsəməyə, onların yaxşı nümunələrini ana

dilinə tərcümə etməyə, milli məhdudiyyət çərçivəsini qıraraq bəşər inkişafının qabaqcılları sırasına çıxmağa çağırırdı. M.F.Axundovun başqa xalqlara, onların mədəniyyətlərinə münasibəti məsələsi indinin özündə də aktuallığını itirmir.

M.F.Axundov elm və maarifi inkişafın aparıcı qüvvəsi hesab edirdi. Buna görə də o, Azərbaycanda «Elm mərkəzi» yaratmağı və Avropa dillərindən elm və texnikaya dair kitabları Azərbaycan dilinə tərcümə etməyi zəruri sayırdı.

M.F.Axundovun bir dilçi kimi də əməyi böyükdür. O, ədəbi dil, ədəbi dil tarixi, lüğət tərkibi, yazı və düzgün tələffüz qaydaları, üslub, nitq mədəniyyəti, tərcümə, əlifba və s. problemlərlə məşğul olmuş, Azərbaycan ədəbi dilinin əsas prinsipləri və nəzəri əsaslarını hazırlamışdır. Azərbaycan dilçiliyində əcnəbi sözlərin lüğətinin, elmi terminlərin və eləcə də ictimai-siyasi terminlərin yaradılması məsələsi də M.F.Axundov tərəfindən irəli sürülmüş və həll edilmişdir. Terminlər məsələsində onun fikirləri F.Engelsin fikri ilə uyğun gəlir. Engelsin fikrincə, elmi-texniki terminləri başqa dilə tərcümə etmək mümkün olsaydı, onları başqa dildən

Qəzənfər Paşayev

olduğu kimi qəbul etməyə ehtiyac qalmazdı. M.F.Axundov qeyd edirdi: «Biz elmi terminləri orijinalda olduğu kimi qəbul etməyə məcburuq. Çünki onlar bizim leksikonumuzda yoxdur».

Göründüyü kimi M.F.Axundov hərtərəfli elmə malik şəxsiyyətlərdən idi. Təsadüfi deyildir ki, zəmanəsinin əksər elm adamları onu alim kimi tanıyırdılar.

M.F.Axundovun professor adı almaq üçün dövlətdən komissiya təşkil etmək barədəki xahişi də yuxarıda deyilənləri bir daha təsdiqləyir.

«M.F.Axundovun bir şəxsiyyət kimi xidmətləri böyükdür. Lakin onun əməyi bizim zəmanəmizdə qiymətləndirilmişdir. Dramaturq, filosof, ictimai xadim kimi, o, Azərbaycan və rus mədəniyyətləri arasında mənəvi körpü olmuşdur» (Lui Araqon).

«O, böyük və hərtərəfli şəxsiyyət idi. Dərin bilikli, əqidəsi uğrunda ən ağır cəzalara məruz qalacağından belə çəkinməyən cürətli bir insan» (K.Simonov).

«M.F.Axundov müsəlman aləmində ən mədəni şəxsiyyətlərdən biridir» (Adolf Berje).

«M.F.Axundov zamanı... tarixi yaradan yazıçılar sırasında durur» (S.Vurğun).

Qərbi Almaniya alimi X.V.Brands isə M.F.Axundovun yaradıcılığına həsr etdiyi kitabında onu «Azərbaycanın Şekspiri» adlandırır.

Tarixi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında xalqın həyatı, onun mübarizə və gələcək inkişaf yolları əks olunur. Bu baxımdan M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı doğma Azərbaycan xalqının tarixinin dolğun bir səhifəsini təşkil edir.

TÜRKOLOGİYA ELMİMİZİN PATRIARXI*

Onilliklər boyu elmi ictimaiyyətin professor deyə müraciət etdiyi, professor deyəndə hamının onu nəzərdə tutduğu görkəmli türkoloq, elm təşkilatçısı, milli kadrların yetişməsində müstəsna xidmətləri olan akademik Məmmədağa Şirəliyevin anadan olmasından yüz il keçir. O, Azərbaycan dilçiləri arasında ilk elmlər doktoru, ilk professor, ilk əməkdar elm xadimi, ilk Dövlət Mükafatı laureatı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk müxbir üzvü və ilk akademiki, «Sovetskaya tyurkologiya» jurnalının ilk baş redaktoru, Türk Dil Qurumunun ilk azərbaycanlı müxbir üzvü (1957), Azərbaycan SSR EA-nın Dil İnstitutunun ilk direktoru (1949-1951), Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun dialektologiya şöbəsinin yaradıcısı və ilk müdiri (1951), ali məktəblər

---

* «Azərbaycan» qəz., 7 noyabr, 2009

üçün dialektologiya üzrə ilk dərsləyin müəllifi və s. olmuşdur. Bu «ilk»lərə akademik Ağamusa Axundovun akademik M.Şirəliyevə həsr etdiyi «Böyük Azərbaycan dilçisi» məqaləsində gələn qənaəti əlavə etsək mətləb daha da aydın olar: «M.Şirəliyev Azərbaycan dilçiliyi hüddurlarını yarıb beynəlxalq aləmə çıxan, elmi türkologiyanın zəngin üfüqlərində öz işıqlı yeri olan ilk Azərbaycan dilçisidir».

Onu da deyək ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında dialektlərin rolu məsələsini də ilk dəfə gündəmə gətirən və bu barədə qiymətli əsərlər yazan da akad. M.Şirəliyevdir. Bu günlərdə uzun illər rəhbərlik etdiyi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda akademik M.Şirəliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyada İnstitutun direktoru, akad. Ağamusa Axundov, məruzəçilər: filologiya elmləri doktorları Qəzənfər Kazımov, İsmayıl Məmmədov, İsmayıl Kazımov, «Türkologiya» jurnalının baş redaktor müavini Solmaz Süleymanova akademik elmi və təşkilatçılıq fəaliyyətindən, zəngin elmi irsindən söz açdılar.

Sessiyada Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik B.Nəbiyev, EA-nın müxbir üzvü T.Hacıyev, prof. R.Məhərrəmov, fil.e.d.

Qəzənfər Paşayev

A. Əlizadə çıxışlarında akad. Şirəliyevin şəxsiyyəti və elmi məziyyətlərinə dair maraqlı məsələlərə toxundular.

Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlərinə görə akademik Şirəliyevin adı hər məqamda iftixarla çəkilir. O, həm böyük alim, həm də böyük şəxsiyyət idi.

Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyev Şamaxı şəhərində anadan olmuş (13.IX.1909), Bakıda 18 saylı orta məktəbdə təhsil almış, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin dilçilik şöbəsinə daxil olmuş (1927), fakültəni bitirdikdən sonra (1931) iki il Ağdam rayonunda dil-ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. 1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi ixtisası üzrə aspiranturaya daxil olmuş, sonralar institutunda müəllim, dekan, Azərbaycan dili kafedrasının müdiri işləmişdir. Eyni zamanda namizədlik dissertasiyasını tamamlamış və müdafiə etmişdir (1941). Əsərin elmi dəyərini və s. nəzərə alan Bakı Dövlət Universitetinin Müdafiə Şurası tədqiqatçının «Bakı dialekti» adlı sanballı tədqiqatına görə onu elmlər namizədi əvəzinə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görüb. Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyi

gənc azərbaycanlı alimin uğurlarından söz açmış, bunun təsiri ilə tezliklə M.Şirəliyevə Sovetlər Evinin yanında “alimlər evi”ndə (ona «professorlar evi»də deyirdilər) o zaman üçün çox geniş hesab edilən mənzil vermişdilər. Akademik dünyasını dəyişdiyi gündə həmin mənzildə (19.04.1991) yaşadı.

Şirəliyev, eləcə də sonralar hər biri görkəmli alim kimi yetişən Ə.Dəmirçizadə və M.Hüseynzadənin aspiranturada elmi rəhbəri 1937-ci il repressiyasının qurbanı prof. B.Çobanzadə olmuşdur. Prof. B.Çobanzadə onları Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə yönəldirdi.

Məlum olduğu kimi, sonralar prof. Ə.Dəmirçizadə daha çox dil tarixi ilə, prof. M.Hüseynzadə müasir dil problemləri ilə, prof. M.Şirəliyev isə əsasən türkologiya, onun maraqlı sahələrindən biri olan dialektologiya ilə məşğul olmuşdur. Lakin bu o demək deyildir ki, M.Şirəliyev Azərbaycan dilinin başqa sahələri ilə məşğul olmurdu. Alimin prof. M.Hüseynzadə ilə birgə yazdığı «Azərbaycan dilinin qrammatikası. Sintaksis» dərsliyi yarım əsrə yaxın dövriyyədən çıxmamışdır. M.Şirəliyev, eləcə də Azərbaycan dilinin morfologiya,

Qəzənfər Paşayev

orfoqrafiya, orfoepiya, əlifba, terminologiya, durğu işarələri, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, türkologiyanın nəzəri problemləri və s. dair tədqiqatların, monoqrafiyaların müəllifidir. Alimin «Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları» (B., 1970) əsəri bu gün də aktuallığını itirməmişdir. Bununla belə, deməliyəm ki, taledən ona hər alimə qismət olmayan pay düşmüşdü. M.Şirəliyev daha çox Azərbaycan dialektologiya elminin banisi və dialektologiya məktəbinin yaradıcısı kimi şöhrət qazanmış, türkologiya tarixində öz layiqli və əbədi yerini tutmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, 1945-ci ildə SSRİ EA-nın müxbir üzvü N.K.Dmitriyev yazmışdır: «M.Şirəliyevi çəkinmədən Azərbaycan dialektologiyasının banisi adlandırmaq olar».

Akad. M.Şirəliyevin «Bakı dialekti», B., 1949, 1957; «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları», B., 1962, 1968, 2008; «Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri» (rusca), B., 1982 türkoloqların ən çox bəhrələndiyi əsərlər olub, N.K.Dmitriyevin illərlə öncə dediklərini təsdiqləyir. Dialektologiyanın mövcud nəzəri məsələləri bütövlükdə bu əsərlərdə öz əksini tapıb.

Akademik M.Şirəliyev Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatına layiq görülmüş

fundamental «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» əsərində Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifini vermiş, özünün şəxsən iştirak etdiyi dialektoloji ekspedisiyalar zamanı toplanan faktiki materiallar əsasında ümumiləşmələr aparmış, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin 4 qrupa: şərq, qərb, şimal, cənub qruplarına bölündüyünü inkar olunmaz faktlarla isbatlamışdır. Alim Azərbaycan dialektlərini belə müəyyənləşdirmişdir: Quba, Bakı, Şamaxı (şərq qrupu), Qazax, Qarabağ, Gəncə (qərb qrupu), Nuxa (şimal qrupu), Naxçıvan, Ordubad, Təbriz (cənub qrupu). Bu kitabda Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri tam əhatə olunur. Onu da deyək ki, son vaxtlar aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Dərbənd dialekti də şərq qrupuna daxildir.

Maraqlıdır ki, hələ 1941-ci ildə M.Şirəliyev rus dilində çap etdirdiyi bir məqaləsində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dialektlərinin təsnifini coğrafi prinsip əsasında aparıb və bu bölgü sonralar, 1959-cu ildə «YUNESKO»nun «Fundamental turcica» əsərində öz əksini tapıb (Bax: M.Şirəliyev. Biblioqrafiya, B., 1969, s.15). Akad. M.Şirəliyevin türkölogiyada ilk

Qəzənfər Paşayev

dəfə dialekt və şivələrin təsnifinə dair bölgüsü türkoloqlar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu münasibətlə görkəmli qazax dilçisi Ş.Sarıbayev yazmışdır: «Qazax dialektologiyasında mübahisəli məsələlər çoxdur. Onların biri dialektlərin təsnifidir. Bu məsələnin türkoloji aləmdə obyektiv yolunu Azərbaycanın görkəmli türkoloqu M.Şirəliyev müəyyənləşdirmişdir.

Akademik M.Şirəliyevin ən böyük xidmətlərindən biri də türkologiya tarixində ilk olaraq «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası»nı yaratmasıdır. (Bakı, Elm, 1990, 224 s.). M.Şirəliyevin təşəbbüsü, rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanan atlas türkoloji aləmdə bu sahədə atılan ilk və uğurlu addımdır. Məhz buna görədir ki, başqa türkdilli xalqlar dialektoloji atlaslarını tərtib edərkən Azərbaycan dialektoloqlarının təcrübəsinə əsaslanırdılar. Türkmənistan EA-nın prezidenti, akademik P.Əzimov bu münasibətlə yazırdı:

«Türkmənlər dialektoloji atlasın tərtibi işlərini M.Şirəliyevin məktəbindən əxz etmişlər».

Qeyd etmək lazımdır ki, türkologiyada dilçilik coğrafiyasının əsasını qoyan da akad. M.Şirəliyev olmuşdur. Bu baxımdan Ural-Altay cəmiyyətinin sədri İ.Qunnarın fikri

maraq doğurur: «Türk dillərinin dilçilik coğrafiyası üsulu ilə öyrənilməsi sahəsində M.Şirəliyevin xidmətləri danılmazdır».

Akademik M.Şirəliyevin türkologiya sahəsində gördüyü qlobal işlər, Bakını türkoloji mərkəzə çevirməsini tanınmış türkoloqlar görür və yüksək qiymətləndirirdilər. «Voprosi yazıkoznaniya» jurnalında (№5, 1967) «Keçən 50 il ərzində Sovet İttifaqında dilçiliyin inkişafı» adlı baş məqalədə qeyd edilirdi ki, sovet dövründə türk dilləri dialektlərinin tədqiqində əldə edilmiş nailiyyətlərdə akad. M.Şirəliyevin böyük xidmətləri olmuşdur.

Görkəmli alimlərin, mötəbər orqanlarda akad. M.Şirəliyev haqqında yazdıqlarını toplayacaq olsaq, bir kitaba sığmaz. Türkoloqlar arasında akad. M.Şirəliyevin nüfuzu o qədər böyük idi ki, 1970-ci ildə SSRİ EA-nın Prezidiumunda «Sovetskaya tyurkologiya» jurnalının nəşri və baş redaktor məsələsi ortaya qoyulanda SSRİ Türkoloqlar Komitəsinin sədri, akad. A.Kononov və SSRİ EA-nın Ədəbiyyat və dil bölməsinin katibi, akademik M.Xrabçenkonun jurnalın Bakıda çıxmasını və baş redaktor vəzifəsinə akad. M.Şirəliyevin namizədliyini dəstəkləməsi təsadüfi deyildi.

Qəzənfər Paşayev

Həqiqətən də akad. M.Şirəliyev sovet türkologiyasının inkişafında və yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Təkcə Azərbaycanda professorun rəhbərliyi ilə 10 elmlər doktoru (onların arasında akad. A.Axundov, AMEA-nın müxbir üzvü T.Hacıyev, professorlardan M.Rəhimov, M.Adilov, R.Məhərrəmov, Ə.Mahmudov, İ.Məmmədov və başqa görkəmli dilçi alimlərimizin adlarını görəndə qürur hissi keçiririk), 50-dən artıq elmlər namizədi yetişmişdir.

Bundan başqa prof. M.Şirəliyevin rəhbərliyi altında 1 nəfər Balkan, 1 nəfər qaqauz, 1 nəfər qaraqalpaq namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. Eləcə də 9 özbək, 2 başqırd, 2 tatar, 1 qaraçay və 1 qazax aliminin filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almasında da prof. M.Şirəliyevin xidmətləri böyük olmuşdur.

Yeri gəlmişkən professoru Avropa və Türkiyədə də yaxşı tanıyırdılar. 1957-ci ildən Türk Dil Qurumlarının müxbir üzvü olan M.Şirəliyev dəfələrlə Türkiyədə elmi məclislərdə türkologiyanın ən aktual problemləri, dialektologiya və s. barədə maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdi. Professor 1953-54-cü illərdə Bolqarıstanda Soviya Universitetində türk

filologiyası kafedrasına rəhbərlik etmiş, 1963-cü ildə isə Polşada Varşava və Krakov Universitetlərində türk dilindən dərs demişdi.

Professor Bolqarıstanda türk kəndlərini bir-bir gəzərək zəngin material toplamış və həmin materiallar əsasında «Türk dialektologiyası» əsərini, eyni zamanda «Dilçiliyə giriş» dərsliyini yazmışdı. Professorun fəaliyyəti istər bolqar, istərsə də sovet alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bolqar alimi Emil Boyev 1966-cı ildə Ankarada XI Türk Dili qurultayında «Bolqarıstanda türk dialektlərinin araşdırılması» mövzusunda məruzə edərkən xüsusi vurğulamışdır:

«Bolqarıstanda türk dialektlərinin araşdırılmasının əsasını prof. M.Şirəliyev qoydu. Biz – onun şagirdləri isə bu işi davam etdiririk».

Akademik M.Şirəliyevin yaradıcılığına Azərbaycan alimləri də yüksək qiymət vermişlər. Akademik Həmid Araslı, EA-nın müxbir üzvü Əbdüləzəl Dəmirçizadə, akad. Ağamusa Axundov (silsilə yazılar), EA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyev, professorlardan Mirzə Rəhimov, Yusif Seyidov (silsilə yazılar), Vaqif Aslanov, Əhməd Mahmudov, Rəhilə Məhərrəmov, Qəzənfər Kazımov, Aydın Nağdalıyev

Qəzənfər Paşayev

və başqaları akad. Şirəliyevə məqalələr həsr etmiş, alimin elmi fəaliyyətinə işıq tutan diqqətəlayiq fikirlər söyləmişlər.

Akad. M.Şirəliyev namizədlik dissertasiyası yazarkən elmi rəhbərim olub. «Azərbaycan dilinin Kərkük dialekti» adlı mövzunu da özü seçmişdi. 1962-ci ildə mən İraqa tərcüməçi işləməyə gedəndə mənə yanına çağırıldı və özünün hazırladığı «Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə dair proqram» (B., Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1956, 62 s.) və «Bakı dialekti» kitabını mənə verərək dönə-dönə tapşırırdı ki, Kərkük dialekti İraq türkmənlərinin azərbaycanlı olduğunu göstərə biləcək əsas sübutdur. Bu şans əldən verməməliyik. Akad. M.Şirəliyev böyük nümunə məktəbi idi. Mənə oğlum deyər, əsl oğul münasibəti bəsləyərdi (Öz oğlu yox idi, bircə qızı vardı). Həyatda onun kimi xeyirxah adama az rast gəlmişəm. Həssas, təvazökar, son dərəcə mədəni, hamıya nümunə ola biləcək nadir insan idi.

Burada bir məsələdən də söz açmaq vacibdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi M.Şirəliyev sintaksis üzrə prof. M.Hüseynzadə ilə müştərək yazdığı ən uzunömürlü dərsləyin müəllifidir.

Türkoloqlar arasında ən çox mübahisəyə səbəb olan isə sintaksisdə tabeli mürəkkəb cümlə məsələsidir. Bəzi alimlər feli bağlama tərkiblərini budaq cümlə hesab edirlər. Prof. M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Z.Budaqova, Əlövsət Abdullayev, Yusif Seyidov və başqaları isə feli bağlama tərkiblərinin xəbərlik kateqoriyasına məxsus qrammatik əlaməti olmadığına və bu tərkiblər mübtəda ilə uzlaşmadığına görə budaq cümlə hesab etmirlər.

Akad. M.Şirəliyev «Tabeli mürəkkəb cümlə problemləri» və «Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə məsələsi» məqalələrində feli bağlama tərkibləri barədə öz müddəalarını irəli sürmüşdür.

Biz Azərbaycan dilinin Kərkük dialektində – anda, əndə şəkilçili feli bağlamaların və şərt ədatı «isə»nin şəxslər üzrə dəyişərək şəxs şəkilçilərini qəbul etməsi və təsriflənməsini ortaya qoyanda Azərbaycanda sensasiya kimi qarşılandı və çoxları budaq cümlə məsələsində akad. M.Şirəliyevin müddəalarına əngəl törəndiyini düşündülər. Professor bu haqda xüsusi məqalə yazdı. Gəldiyi nəticə bu oldu ki, bu proses bütün feli bağlamalara aid olmadığından və həm də təkcə İraq-türkman ləhcəsində

Qəzənfər Paşayev

müşahidə olunduğundan budaq cümləyə dair onun müddəalarını əngəlləmir.

Professor Azərbaycan dilinə dair xaricdə nə çıxsa ciddi şəkildə izləyir və ingilis-Azərbaycan dilləri fakültəsini bitirdiyimdən tərcüməsini mənə həvalə edirdi. 1975-ci ilin 2-ci yarısında ABŞ-ın Florida Universitetindən Səlim Hüseynqulu oğlunun «Azərbaycan dilinin generativ fonologiyası» adlı maraqlı doktorluq dissertasiyasını rəy üçün Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna göndərmişdilər. İnstitutun direktoru akad. M.Şirəliyevlə əsərə müsbət rəy verdik.

Tale elə gətirdi ki, 1983-cü ilin yayında ABŞ-a iki aylıq elmi məzuniyyətə gedəsi oldum. Professor çox sevindi. Dönə-dönə tapşırırdı ki, ABŞ-da Azərbaycan dilinə dair araşdırmalarla (Cənubi Azərbaycan daxil olmaqla) ciddi maraqlanım. ABŞ-da Azərbaycan dilinə və dialektinə dair xeyli tədqiqatların olduğunu üzə çıxardım və vətənə qayıdıandan sonra Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları qarşısında məruzə etdim. İnstitutun direktoru M.Şirəliyev direktor müavini prof. Z.Budaqovaya və şöbə müdirlərinə göstəriş verdi ki, Azərbaycan dilinin xaricdə tədqiqinə dair

məqalələr toplusu hazırlasınlar. Mənim «ABŞ-da Azərbaycan dilinə dair araşdırmalar» adlı geniş məqaləm daxil olmaqla məqalələr məcmuəsi «Azərbaycan dili xaricdə» (Bakı, Elm, 1990, 272 səh.) adı ilə professorun sağlığında işıq üzü gördü və təşəbbüsü öz bəhrəsini verdiyinə görə sevindi.

Hər dəfə Fəxri Xiyabanda xalqımızın, sözün həqiqi mənasında fəxrləri olan görkəmli alimlərimiz Abbas Zamanov, Əliheydər Orucov, Yaşar Qarayev, Qasım Qasımzadə və Araz Dadaşzadəni ziyarət edib, elmi rəhbərim Məmmədəğa Şirəliyevin məzarı önündə dayanır, məni elm aləminə gətirdiyinə, atalıq qayğısı göstərdiyinə görə minnətdarlığımı bildirirəm. Sanki o, da heç vaxt üzündən əskik olmayan xoş təbəssümlə çəkdiyi zəhməti itirmədiyimə, qəbrinin üstünü götürdüyümə görə razılığını bildirir.

III FƏSİL

ÇAĞDAŞ DİLÇİLƏRİMİZİN
YARADICILIĞINDAN ETÜDLƏR

TÜRKOLOGİYA ELMİMİZİN
İFTİXARI*

Təfəkkür sahiblərindən söz düşəndə göz önünə ilk gələnlərdən biri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyev olur. Görkəmli türko- loq alim öz sahəsində mütəbər və nüfuzlu söz sahibidir.

Əsrlərlə başqa xalqlar əhatəsində adacıq və- ziyətində yaşayan İraq türkmanları

*Bilmirəm haralıyam,
Torpağım, daşıb qərrib* – deyir.

Haradan gəldiyini unudub. Lakin dilini unutmayıb. Tofiq müəllim şüurlu həyatını xalqı yaşadan, yaddaşını kütləşməyə qoymayan bu müqəddəsliyə, dilimizin, dilçilik elmimizin təd-

---

* «Ədəbiyyat qəzeti», 29 aprel 2011-ci il

qıqinə həsr edib. Təsadüfi deyildir ki, xalq yazıçısı Anar dilimizin, dilçiliyimizin taleyinə cavabdeh olan alimlərdən söhbət açdığı bir yazısında başda professor Tofiq Hacıyevin adını çəkir. Bunun nə demək olduğunu anlamaq çətin deyildir.

Məlumdur ki, elmi yaradan alimdir, ancaq alimi yaşadan və ona əbədiyyət gətirən elmdir. Tofiq Hacıyev türkologiya elmi sahəsində əbədiyyət qazanan, adı dilçilik elmimizin tarixinə qızıl hərflərlə yazılan alimlərdəndir.

Tofiq müəllimin şəxsiyyəti barədə düşündə gözlərim önündə qəribə bir mənərə canlandı. Elmi, təfəkkürü, fitri istedadı ilə seçilən şəxsiyyətlərlə uzun müddət oturub-duranda, təmasda olanda bəzən onlar adiləşirlər. Tofiq müəllim kimi Allahın xoşbəxt bəndələri isə əksinə, gündən-günə insanın qəlbində və gözündə ucalır, əzəmətli dağa dönür.

Alim haqqında, xüsusən də müasirin haqqında yazmaq asan deyil. Sözləri gərək elə diqqətlə seçəsən ki, ifrata varmayasan, qınağa düçar olmyasan. Xoşbəxtlikdən az da olsa elə alimlər, elə şəxsiyyətlər də olur ki, onlar haqqında ən mötəbər sözləri belə deməkdən çəkinmirsən. Professor Tofiq Hacıyev belə ziyalılarımızdan, nüfuzlu alimlərimizdəndir. Onu biz bir alim kimi dil tarixi, türkologiya və ədəbiyy-

Qəzənfər Paşayev

atşünaslıq sahəsində gördüyü işlərə, sanballı əsərlərinə görə yüksək qiymətləndiririk. Tofiq müəllimin də çox sevdiyi, yeni türk ədəbiyyatının öncüllərindən olan böyük şair və dövlət xadimi Ziya Paşa (Əbdülhamid Ziyaəddin - 1825-1880) doğru deyib:

*Ayinəsi işdir kişinin, lafa baxılmaz,
Şəxsin görünür rütbeyi-əqli əsərində.*

Haradasa oxumuşam. Orada deyilir ki, «Kitab bir nəslin o biri nəsil üçün qoyub getdiyi mənəvi əmanətdir».

Tofiq müəllimin üst-üstə 30-dan artıq monoqrafiyası, dərslik və dərs vəsaiti, 300-dən artıq elmi məqaləsi işıq üzü görüb. Bunlar sadəcə statistika deyil, alim ömrünün göstəriciləridir.

Professor Tofiq Hacıyev həmişə orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə seçilən fikir adamıdır. Onun iştirak etdiyi yığıncaqlarda ən arzuolunan çıxışçı Tofiq müəllim olur. Həqiqətən də onun elə bir məruzəsi, çıxışı olmaz ki, duzlu-məzəli kəlamları, mənə dolu fikirləri ilə məclisdəkiləri ram etməsin, istiqamətverici ideyalarla zəngin olmasın. Bircə misalla kifayətlənəcəyəm. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin də iştirak etdiyi Azərbaycan Yazıçılarının X qurultayın-

dakı çıxışında Tofiq müəllim Dövlət Dil Komissiyası yaratmağı təklif etdi. Bəziləri Yazıçıların qurultayında belə bir təklifin irəli sürülməsini dərk etmədi, hətta yersiz saydı. Lakin az sonra Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə Dövlət Dil Komissiyası yaradıldı.

Təbii ki, alim üçün bu böyük xoşbəxtlikdir. Lakin belə xoşbəxtlik dərin təfəkkürə, əlahiddə məntiqə, yüksək erudisiyaya malik insanlara qismət olur. Bu xoşbəxtliyi şərtləndirən amillərdən biri də Tofiq müəllimin başqalarına örnək ola biləcək xeyirxahlığıdır. Bu məqamda dahi Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin kəlamı yada düşür. Elm adamlarından danışarkən o, xüsusi vurğulayırdı ki, elm sahiblərini elmlərinin çoxluğu ilə deyil, əməllərinin faydalılığı, əxlaqlarının saflığı və özlərinin xeyirxahlığı ilə sınaqdan keçirmək lazımdır.

Tofiq Hacıyev Azərbaycan Dövlət Universitetini fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Bu, beş il ərzində çəkilən gərgin əməyin bəhrəsi idi. Bu o demək idi ki, beş il müddətinə heç bir fənnədən bir dənə də “üç” qiymətin olmaya, semestrlərdə çox az sayda “4” alasan. Dövlət imtahanlarını yalnız əla qiymətlərlə verəsən. Bütün bunlara fitri istedadı, zəhmətkeşliyi, dözümlülüyü ilə seçilən, gələcəyi barədə düşünən, vaxtı boş keçirməyən adamlar nail olurlar. Adətən belə

Qəzənfər Paşayev

adamlar gələcəkdə elmdə böyük uğurlar qazanırlar. Tofiq müəllimin özü və tələbəsi Nizami Cəfərov kimi.

Tofiq müəllimin bəxti bir də onda gətirib ki, beş il özü kimi əlahiddə istedadla malik Yaşar Qarayev və Firudin Ağayevlə bir qrupda oxuyub. İstedadlı idmançılar birgə yarışanda rekord qazandıqları kimi, istedadlı tələbələr də bir yerdə oxuyanda bəhsəbəhsə düşür və uğur qazanırlar. Maraqlıdır ki, beş il ərzində onlar bütün fənnlərdən yalnız əla qiymətlər almış, hər üçü də fərqlənmə diplomuna layiq görülmüşdülər. Sonralar Firudin Ağayev tanınmış yazıçı oldu. Yaşar Qarayev ədəbiyyatşünaslıq, Tofiq Hacıyev türkologiya elmimizin iftixarına çevrildilər.

Filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirən Tofiq müəllim iki-üç il rayonlarda məcburi işdən azad olunaraq aspiranturada saxlandı (1958) və 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi” adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdi. Cəbrayıl şivəsində həm Cənub, həm də Qərb qrupu dialekt və şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri yer aldığına görə onun hansı qrup dialekt və şivələrə aid olduğunu ayırd etmək müşkül məsələyə çevrildiyindən, tədqiqatçı ilk dəfə olaraq keçid şivəsi məsələsini gündəmə gətirmiş və beləliklə dialektologiya el-

mimizdə “keçid şivəsi” termininin sabitləşməsinin təməlini qoymuşdur. Alim cəmi yeddi il sonra, 1969-cu ildə “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bu, alimin fitri istedadından xəbər verirdi. Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, dilçilərimizdən belə erkən yaşlarında doktorluq dissertasiyası müdafiə etmək daha iki nəfərə – akademik Ağamusa Axundova və müxbir üzv Nizami Cəfərova qismət olmuşdur. Doğrudur, akademik M.Şirəliyev də 31 yaşında (1941-ci ildə) elmlər doktoru adına layiq görülmüşdü. Lakin ona bu adı «Bakı dialekti» adlı namizədlik dissertasiyasına görə birbaşa vermişdilər.

Xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, Tofiq Hacıyev əldə etdikləri ilə kifayətlənməmiş, yaşamağın mənasını yazıb-yaratmaqda görmüş, ömrünü bütövlükdə elmə həsr etmiş, öz sahəsinin elm fədasinə, nüfuzla söz sahibinə çevrilmişdir. Alim dil tarixi, türkologiya və ədəbiyyatşünaslıq sahələrində ciddi tədqiqatlar aparmış, çoxşaxəli yaradıcılıq üfüqlərini fəth etmişdir. Professorun “Sabir: qaynaqlar və sələflər”, “Şeir – dilimiz, düşüncəmiz”, Mikayıl Baştunun “Şah qızı dastanı” və poetikası” və s. kimi əsərlərinin hamısı ədəbiyyat mövzusudur. Onun ədəbiyyatşünas alim kimi tanınmasına dəlalət

Qəzənfər Paşayev

edir. Lakin o, ədəbiyyat mövzusunun dilçilik baxımından təhlil edir və orijinal fikirlər irəli sürür.

Alimin müasir ədəbi proses, dil-üslub, ədəbi tənqid, poetika və s.-dən bəhs edən onlarla məqaləsi nəinki ədəbi ictimaiyyətin, eləcə də ədəbiyyatşünasların həmişə diqqət mərkəzində olmuş, böyük maraqla qarşılanmışdır. Müəllifin “Gözəlliğin dili və dilin gözəlliyi”, “Elmi-zehni səviyyə və bədii dildə novatorluğun faktı”, “Yazıçı qayğısı, yazıçı mədəniyyəti”, “Zaman, janr və dil”, “Nəsr dilinin müasirlik məzmunu və müəllif çaları”, “Üç Məmməddən biri Araz, biri İsmayıl, biri Aslan” və başqa məqalələrində ədəbi-bədii dilin əsas istiqamətləri, yazıçılarımızın əsərlərinin ədəbi-estetik və linqvistik təhlili tədqiqat süzgəcindən keçirilir. Ədəbi proses 1981-ci ildən Yazıçılar Birliyinin üzvü olan Tofiq müəllimin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun R.Rza, O.Sarıvəlli, İ.Əfəndiyev, Ə.Vəliyev, İ.Şıxlı, T.Elçin, Q.Xəlilov, Anar, B.Nəbiyev, Elçin, H.Kürdoğlu, Ə.Əylisli, F.Mehdi və başqalarına həsr etdiyi məqalələri ədəbi-mədəni prosesin inkişafına xidmət baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tofiq müəllim ədəbiyyatla yaşayan adamdır. 1994-cü ildə alimin öz vəsaiti hesabına İraqa - Füzulinin 500 illik yubileyinə getməsi çox mət-

ləblərdən xəbər verir. Ədəbiyyatımıza sonsuz məhəbbətin nəticəsidir ki, ədəbi proses, dil-üslub, ədəbi tənqid, poetika və s. ilə davamlı məşğul olan Tofiq Hacıyev, eləcə də Ağamusa Axundov, Musa Adilov, Yusif Seyidov bu sahədə məktəb yaratdılar. Onların davamçıları meydana gəldi. Nizami Cəfərov, Kamal Abdulla, Qəzənfər Kazımov, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Buludxan Xəlilov və başqaları bu məktəbin ən ümdə müdavimləri oldular.

Deyilənlər öz yerində. Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi və türkologiya sahəsində şəksiz görkəmli mütəxəssisdir. Təsadüfi deyildir ki, o, 1986-cı ildən Sovet İttifaqı süqut edənə qədər Türkoloqların Sovet Komitəsinin üzvü olmuşdur. Alimin dil tarixi sahəsində apardığı dəyərli tədqiqatlarında dilimizin mənsəyi, ədəbi dil tarixinin dövləşməsi ön plana çəkilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun, Nəsiminin, Füzulinin, Sabirin dil poetikası araşdırılır. Onun “Azərbaycan ədəbi dili tarixi”, “Satira dili”, “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili”, “Yazıçı dili və ideyabədi təhlil”, “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu” və başqa fundamental əsərləri ümumən filologiya elmimizin nailiyyətidir – desək səhv etmərik.

Bu baxımdan professor Nizami Cəfərovun

Qəzənfər Paşayev

fikri dediklərimizə dayaq olur, Tofiq müəllimin bu sahədəki yaradıcılığına işıq tutur:

“70-ci illərin ortalarında “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabı çapdan çıxanda təkcə Azərbaycan filologiyasına deyil, ümumən Azərbaycan elmi təfəkkürünə elə bil ki, yeni nəfəs gəldi... yeni ideyalar irəli sürüldü. Həmin ideyalar çox sürətlə yayılıb nəinki gənc filoloqlar, həm də orta və yaşlı nəsildən olan dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər arasında da öz tərəfdarlarını tapdı”.

Tofiq müəllim həm də öz müəllimləri Məmmədəğa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Məmməd Arif, H.Mirzəzadə, Mir Cəlal, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan, Məmməd Cəfər, Səlim Cəfərov kimi adlı-sanlı pedaqoqdur. Onun qiymətli dərslik və dərs vəsaitləri vardır. 1985-ci ildən bu günə kimi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasına rəhbərlik edir.

Çəkinmədən deyə bilərik ki, Tofiq Hacıyev türkologiya elmimizdə bir mərhələdir. O, qiymətli tədqiqatları ilə çağdaş türkologiya elmimizin flaqmanı mərtəbəsinə yüksəlmişdir. Bu sahədə məktəb yaradıb. Tələbələri ona “Tofiq Hacıyev məktəbi” adı veriblər. Bu məktəbdə dərs alan gənclər indi Respublikamızda və Türk aləmində tanınan, adlı-sanlı, nüfuzlu söz sahibi olan alimlərdir. Nizami Cəfərov, Kamil Vəli

Nərimanoğlu, Elbrus Əzizov, Məhərrəm Məmmədli, Sərxan Abdullayev, Ramiz Əsgər, Rasim Özrək (Türkiyə), Sevda Sadıxova, Qızılgül Abdullayeva, Gülxanım Vəliyeva və başqaları “Tofiq Hacıyev məktəbi”nin yetişdirmələridir.

Bu sətirləri yazarkən yaddaşımda görkəmli dilçi alim Muxtar Hüseynzadənin 80 illik yubileyi canlandı. Azərbaycan Dövlət Universitetində təntənəli şəkildə qeyd olunan yığıncaqda Muxtar müəllim hamının marağına səbəb olan bir məsələdən söz açdı Dedi ki, müəllimlik fəaliyyətimə, monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərinə görə mənə professor rütbəsi vermişdilər. Doktorluq dissertasiyası müdafiə etmək istəmədim. Bu “uşaqlar” məni məcbur etdilər. Uşaqlar deyəndə Muxtar müəllim yanında cərgə ilə oturmuş tələbələrini – professorlar Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov, Yusif Seyidov, Ağamusa Axundov, Musa Adilov, Tofiq Hacıyev, Ağaməli Həsənov, Əbülfəz Rəcəbov və başqalarını nəzərdə tuturdu. Vaxt keçdi, Tofiq Hacıyev müəlliminin mərtəbəsini aşdı. Özü türkologiya məktəbi yaratdı.

Alimin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı tədqiqatlar xüsusi yer tutur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, o, ikicildlik “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası”nın aparıcı

Qəzənfər Paşayev

müəlliflərindən biri və onun 1-ci cildinin (Bakı, 2000) redaktoru olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası”nda alimin yüzdən artıq məqaləsi yer alır. Tofiq müəllim, eləcə də “Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası” (Bakı, 1996) və AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutunun hazırladığı altıcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin müəlliflərindəndir.

Professorun diqqət çəkən bir xidmətindən də söz açmasaq ən azı insafsızlıq olardı. Alim AMEA-nın Folklor İnstitutunun yarandığı 2003-cü ildən “Qorqudşünaslıq” şöbəsinin müdürüdür. İnstitutda “Dədə Qorqud” adlı elmi-ədəbi toplunun redaktoru kimi səmərəli fəaliyyət göstərir. Alim eləcə də “Dədə Qorqud kitabı”nın izahlı ensiklopedik lüğəti”nin hazırlanmasına rəhbərlik edir. Bütün bunlarla bərabər, professor Tofiq Hacıyev elmi kadrların hazırlanmasına da xüsusi qayğı göstərir. Rəhbərliyi ilə 20-dən artıq namizədlik, məsləhətçiliyi ilə beş doktorluq dissertasiyası müdafiə edilib. Bir çox namizədlik və doktorluq dissertasiyaları üzrə opponent olub.

Tofiq müəllimin elminə və şəxsiyyətinə dəlalət edən bir məsələni də yada salmaq istərdim. 2005-ci ildən bu günə kimi Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin üzvü və filologiya elmləri üzrə Ekspert Şurasının sədridir.

Ekspert Şurasına sədr adətən bir müddətə seçilir. Lakin professor Tofiq Hacıyev 3-cü müddətdir ki, bu şuraya sədr seçilir. Bu faktın özü çox mətləblərdən xəbər verir.

O, görkəmli və tanınmış elm xadimlərinin yaradıcılığını izləyən və qiymətləndirən alimlərimizdəndir. Onun akademiklərdən M.Şirəliyev, B.Budaqov, V.Məmmədəliyev, müxbir üzvlərdən Z.Budaqova, K.Abdulla, professorlardan Ə.Abdullayev, F.Zeynalov, Q.Kazımov, folklorşünas alim Ayaz Vəfalı və başqaları haqqında yazıları örnək olmaq baxımından qiymət kəsb edir.

Alimin özü haqqında da sanballı yazılar qədərincədir. N.Cəfərov, Budaq Budaqov, Anar, Elçin, Kamal Abdulla, Q.Kazımov, V.Aslanov, M.Məmmədov və başqaları nüfuzlu mətbuat orqanlarında Tofiq müəllimin yaradıcılığını müxtəlif cəhətlərinə işıq tutan yazılar dərc etdirmişlər.

Professor Tofiq Hacıyev türk dünyasında sayılıb-seçilən tədqiqatçılardandır. 1995-ci ildən Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk Dil, Tarix və Kültür Qurumunun fəxri üzvüdür. 1998-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin “Ləyaqət nişanı” ordeni ilə təltif olunmuşdur. 2002-ci il üzrə Türkiyənin Sanatçılar və Yazıçılar Vəqfinin “Türk dünyasına xidmət” ödülünün sahibidir.

Qəzənfər Paşayev

2004-cü ildə Atatürk Dil Qurumunun “Üstün xidmət Baratı”na layiq görülmüşdür.

Alimin tarixi dəyəri xalqı qarşısında xidmətləri ilə ölçülür. Tofiq müəllim hər baxımdan yüksək qiymətə layiq alim və pedaqoqdur. Bunu nəzərə alan Dövlətimiz prof. Tofiq Hacıyevin əməyini yüksək qiymətləndirmişdir. “Şöhrət ordeni”nə və Əməkdar elm xadimi kimi şərəfli ada layiq görülən alim, eləcə də Milli Elmlər Akademiyamızın müxbir üzvü seçilmişdir.

May ayının 1-də görkəmli alim və pedaqoq Tofiq Hacıyevin 75 yaşı tamam olur. Qürur duyduğum, buna görə də ürək sözlərimi əsirgəmədiyim Tofiq müəllimə ən azı elmimiz naminə möhkəm cansağlığı diləyir, qalan ömür payını da həmişəki kimi alınacağıq, üzüağ yaşamağı, şərəfli ömür sürməyi təmənna edirəm.

Bakı, 01.04.2011

ÇOXŞAXƏLİ YARADICILIQ YOLU*

Elm aləmində ciddi tədqiqatlar aparan çağdaş filoloqlarımızdan söz düşəndə göz önünə ilk gələnlərdən biri də f.e.d., professor Qəzənfər Kazımov olur. Alimin müasir dil, dil tarixi, bədii dil, üslubiyyat, satira dili, etimologiya, leksikologiya, ədəbi tənqid, yazılı abidələr, folklorşünaslıq, klassik və çağdaş yazarlarımızın sənətkarlıq xüsusiyyətləri sahəsində tədqiqatları yaradıcılığının çoxşaxəliliyindən xəbər verir.

Prof. Q.Kazımovun yaradıcılığının çoxşaxəliliyi elmi rəhbəri Ə.Dəmirçizadənin təsiri və öz istedadı ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, hər biri sonralar görkəmli alim kimi yetişən M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə və M.Hüseynzadənin aspiranturada elmi rəhbəri prof. Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Prof. B.Çobanzadə onları Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə yönəldirdi. M.Şirəliyev əsasən türkologiya, onun maraqlı sahələrindən biri olan dialektologiya ilə, M.Hüseyn-

---

* "Ədəbiyyat qəzeti", 25 dekabr 2009-cu il

Qəzənfər Paşayev

zadə sırf müasir dillə, Ə.Dəmirçizadə isə müasir dil və dil tarixi ilə məşğul olurdu. Ə.Dəmirçizadə müəllimindən əxz etdiklərini istedadlı tələbəsinə ardıcıl olaraq öyrədirdi. Öyrədirdi deyəndə ki, məlum kitabları oxutdurur, hər bir kitab barədə müzakirələr keçirir, tələbəsini istiqamətləndirirdi. Yadımdadır mənim namizədlik dissertasiyamın kafedrasında müzakirəsi zamanı (1969) Ə.Dəmirçizadə dedi ki, mən müasir dil mütəxəssisi, dialektoloq, dil tarixçisi yox, filoloq-alim yetişdirirəm.

Maraqlıdır ki, adətən namizədlik dissertasiyalarının müzakirəsində iştirak etməyən alim mənim Kərkük dialektinə həsr olunmuş dissertasiyamın müzakirəsində iştirak edərək əsərin məziyyətlərindən söz açdı, İraqda yaşayan soydaşlarımızın folkloruna da ciddi fikir verməyi tövsiyə etdi. Alimin məsləhətindən lazımı nəticə çıxardım.

Hər dəfə Qəzənfər Kazımov haqqında düşünəndə yaddaşımda qırx il bundan əvvəl Yasamalda gördüyüm, indi də həmənkə kimi qalan birmərtəbəli evi və zəngin kitabxanası canlanır. O vaxtlar bəşəriyyətin ən böyük kəşfi olan kitablara layiq olduğu həqiqi qiyməti verir, ondan qədərincə bəhrələnirdilər. Demək olar ki, əksər evlərdə kiçik kitabxana olar,

kitabları ən böyük var-dövlət hesab edərdilər.

Dörd il xaricdə tərcüməçi işləyib vətənə dönmüşdüm. Çoxları mənə, mən isə zəngin kitabxanasına görə elmin daşlı-kəsəkli yollarında birgə addımladığım adaşıma həsəd aparırdım.

Qəzənfər Kazımovun kitablarının, məqalələrinin dalbadal çıxması, elmi və ədəbi ictimaiyyət arasında tanınması, onun işıqlı gələcəyindən xəbər verirdi. Əvvəllər bədii dil və ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə ciddi məşğul olan alimlərimizdən söz düşəndə A.Axundov, T.Hacıyev, M.Adilov və Y.Seyidovun adını çəkərdilər. Lakin sonralar bu cərgədə Nizami Cəfərov və Qəzənfər Kazımov da yer tutdu. Dilçilik fəaliyyətini ədəbiyyatşünaslıq elmi ilə həmahəng aparan alim ədəbi-bədii dil, yazıçı və dil («Yazıçı və dil» monoqrafiyası 1975-ci ildə çap olunub), bədii dil və tənqid və s. kimi sahələrə dair əsərlərində həm klassik, həm də çağdaş yazarlarımızın dil və üslub özəlliklərini dəyərləndirmişdir. Tədqiqatçı ədəbi-bədii dil və mətbuat dilini, yazıçı dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmış, Ə.Haqverdiyevin dram dilinə dair sanballı əsər yazmışdır. Alimin «Komik-bədii vasitələri», «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları», «Komizm nəzəriyyəsi» kimi

Qəzənfər Paşayev

monoqrafiyaları orijinallığı ilə seçilir. Professorun bu əsərləri alimlərimizin diqqətini cəlb etmiş, professorlar X.Məmmədov, M.Mahmudov, Q.Məşədiyev, M.Çobanov, S.Mehdiyeva və başqaları onlara geniş məqalələr həsr etmişlər.

Dilin sintaktik quruluşu barədə alimin gəldiyi qənaətləri, baxışı yenidir. Alimlərimizdən akademik A.Axundov, AMEA-nın müxbir üzvü K.Abdullayev, f.e.d.Z.Əsgərli, dos. K.Hacıyev və başqaları tədqiqatçının bu sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, alimin ənənəvi sintaksisdən fərqli bir əsər ortaya qoyduğunu, tarixən mübahisəli görünən bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirdiyini qeyd etmişlər.

Prof. Qəzənfər Kazımovun elmi fəaliyyəti barədə dolğun məlumatı onun bu yaxınlarda işıq üzü görən, hər biri üst-üstə 500 səhifədən artıq olan VII cildliyindən almaq olar.

Burada onu deməyi vacib sayırıq ki, tanınmış alimlərin seçilmiş əsərlərinin buraxılması yaxşı haldır. Bu, bir yandan onların keçdikləri elm yoluna nəzər salmaq, digər tərəfdən də gələcəkdə tədqiqatçıların işini asanlaşdırmaq baxımından gərəklidir. İndinin özündə çağdaş alimlərimizin bəzi kitablarını, elmi məqalə-

lərini, xüsusən də qəzetlərdə çap olunan elmi-publisistik məqalələrini əldə etmək problemə çevrilir. Bu baxımdan seçilmiş əsərlərin cildlərdə çapının böyük üstünlüyü göz qabağındadır. Bircə misalla kifayətlənəcəyəm. Prof. Q.Kazımovun seçilmiş əsərlərinin «Sənət düşüncələri» adlandırdığı IV cildində müəllifin 30 ildən artıq zaman kəsiyində apardığı tədqiqatların bir qismi toplanmışdır. Burada dilimizin mənşəyi, tarixi və müasir vəziyyətindən bəhs edən məqalələrlə yanaşı, çağdaş yazarlarımızın yaradıcılığına həsr olunmuş 30-dan artıq maraqlı yazılar yer almışdır. Əgər bu əsərlər alimin bir cildinə toplanaraq təqdim edilməsəydi, gələcəkdə (elə indinin özündə də) tədqiqatçılar onları əldə etmək üçün nə qədər vaxt və enerji sərf etməli olardılar.

Prof. Q.Kazımovun «Seçilmiş əsərləri»nin I cildinə «Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili» və «C.Məmmədquluzadənin Sovet dövrü felyetonlarının dili» monoqrafiyaları, tarix və dil tarixi problemlərinə həsr olunmuş məqalələri (2001-2007) daxil edilmişdir. Bu cildə f.e.d. Zaman Əsgərlinin çox geniş və sanballı giriş məqaləsi yer alır.

Müəllifin seçilmiş əsərlərinin II cildinə

Qəzənfər Paşayev

«Komik bədii vasitələr», «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» monoqrafiyaları və son dövrlərdə yazdığı bir sıra məqalələri daxil edilmişdir.

Bu cildə T.Şahbazi, B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlal və S.Rəhman nəsrinin dil faktları əsasında Azərbaycan dilinin gülüş yaratma imkanları nəzərdən keçirilmiş, sözün komik potensialı haqqında danışılmışdır. Burada xüsusi adlar və ləqəblər, şivə leksikasının, vulqar söz və ifadələrin, atalar sözləri və məsəllərin, aforizm və şablonların komik təbiəti, komizm yaratma imkanları şərh edilmişdir. Cildin elmi redaktoru, AMEA-nın müxbir üzvü T.Hacıyev kitaba yığcam «On söz» yazmışdır. Alimin göstərdiyinə görə prof. Q.Kazımova qədər komizm yaradan xüsusiyyətlər analitik fikir süzgəcindən keçirilməyib. Q.Kazımovun böyük xidməti ondan ibarətdir ki, nəzəri-estetik ədəbiyyatda komik vasitələrlə komik üsullar arasında məzmun-kefiyyət və kəmiyyət fərqlərinin həddlərini ilk dəfə olaraq elmi şəkildə aydınlaşdırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, prof. Həsən Mirzəyev xüsusi vurğulamışdır: «Q.Kazımov filologiyamızda komizm nəzəriyyəsinin görkəmli tədqiqatçısı kimi tanınmaqdadır».

Əvvəldə dediyimiz kimi Q.Kazımovun elmi fəaliyyəti çoxşaxəlidir. Alimin yaradıcılığına işıq tutan sahələrdən biri də folklorşünaslıqdır. Q.Kazımov XVI əsrin görkəmli aşığı Qurbani irsini hərtərəfli öyrənərək, el şairinin əsərlərindən ibarət ilk geniş toplu nəşr etdirmişdir.

Alimin seçilmiş əsərlərinin III cildi bütövlükdə Dirili Qurbani ilə bağlıdır. Tədqiqatçı ilk dəfə olaraq Qurbaninin harada doğulduğu, harada yaşadığı, ömür payı, valideynləri, təxəllüsü, Qurbaninin məzarı və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirmiş, Qurbani əsərlərinin toplanması və nəşri, Qurbani şeirlərinin poetik xüsusiyyətləri, dil və sənətkarlıq məsələləri və s.-dən bəhs etmişdir.

Alimin «Qurbani və poetikası» (1996) əsəri aşığı sənətinin aşığı poeziyasının banilərindən biri – Qurbaninin həyat və yaradıcılığına həsr edilən ilk və hələlik yeganə sanballı monoqrafiyadır. Bu əsər gələcəkdə araşdırıcıların bəhrələmə biləcəyi mötəbər mənbədir – desək səhv etmərik. Onu da qeyd edək ki, professor Q.Kazımov Qurbani haqqında monoqrafiya üzərində işləməzdən əvvəl ciddi axtarışlar aparmış, «Diri kəndi və Qurbani», «Qurbani və Xətai», «Qurbani ənənələri», «Aşığı Qurbani və

Qəzənfər Paşayev

məzarı», «Qurbani təxəllüsü», «Qurbani sənətkarlığı» kimi diqqətəlayiq məqalələrlə mətbuatda çıxış etmiş, folklorşünasların rəğbətini qazanmışdı. Alimin «Yunus Əmrə və Qurbani», «Bir daha Molla Qasım və Yunus Əmrə haqqında», «İnsan payız ölə, yazda dirilə» (Aşıq Ələsgər haqqında) kimi məqalələrini də həyəcansız oxumaq olmur.

Ömürlərini folklorumuzun tədqiqinə həsr edən filologiya elmləri doktorları B.Abdulla, M.Allahmanlı, S.Rzasoy və başqaları Q.Kazimovun Qurbani ilə bağlı tədqiqatlarını yüksək qiymətləndirmişlər.

Alimin «Seçilmiş əsərləri»nin V cildinə ali məktəblər üçün yazılmış «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» dərsliyi daxil edilmişdir. Müəllif dilçilər arasında ən çox mübahisə doğuran, fikir ayrılığına səbəb olan ağır bir yükün altına girmiş və onun öhdəsindən gələ bilmişdir. Hər şeydən əvvəl onu deyək ki, bu dərslük quruluşu etibarilə elmi olan azsaylı əsərlərdəndir. Burada sadə cümlə, cümlənin baş üzvləri, ikinci dərəcəli üzvləri, təktərkiibli, cüttərkiibli cümlələr, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, şəxssız, adlıq cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, onların növləri və

s.-dən danışılır. Tədqiqatçının bütün bu cümlə növlərinə misallar gətirmək üçün nə qədər bədii ədəbiyyat oxumalı olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Müəllifin apardığı müqayisələr, söykəndiyi arqumentlər inandırıcıdır. Əsərin qısa müddət ərzində beş dəfə təkrar çap olunması çox mətləblərdən söz açır.

Seçilmiş əsərlərin VI cildinə alimin «Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)» monoqrafiyası daxildir. Altı fəsildən ibarət əsər dil tarixi ilə məşğul olanlar, Azərbaycan xalqının tarixi və dilinin mənşəyi ilə maraqlananlar üçün əvəzsiz xəzinədir. Bu əsərin elmi dəyəri haqqında ayrıca söhbət açmaq olar.

Prof. Q.Kazımovun seçilmiş əsərlərinin VII cildinə «Dil, tarix, poeziya» adlı fundamental əsəri və müəllifin bir sıra yeni məqalələri daxildir. Məqalələrin bəzisi dil tarixinə, dialektologiyaya, türkologiyaya, müasir dil və dilin tədrisinə həsr olunmuşdur. Bu cildə oxucular yazarlarımızın əsərlərinin ədəbi-estetik və linqvistik təhlilinə həsr olunmuş məqalələrlə, eləcə də görkəmli elm adamlarının həyat və yaradıcılığından bəhs edən yazılarla tanış olmaq imkanı əldə edəcəklər.

Qəzənfər Paşayev

Prof. Q.Kazımovun qeyd etdiyimiz hələlik çap üzü görən yeddi cildi ümumən dilçiliyimizin inkişaf yolu barədə təsəvvür yaradır.

Elmi yaradıcılığı ilə bərabər, prof. Q.Kazımov təşkilatçılıq fəaliyyəti ilə də fərqlənir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Dövlət Pedaqoji Universiteti) xeyli vaxt (1989-1997) filologiya fakültəsinin dekanı olmuş, təlim-tərbiyə və tədrisi yüksəltmiş, fakültədə görkəmli alimlərlə, yazıçı və şairlərlə 60-dan artıq tədbirlər-görüşlər, yubileylər, elmi konfranslar keçirmişdir. Ə.Dəmirçizadə, Ş.Qurbanov, M.Rəfili, Ə.Hüseynov Söhrab Tahir, Hüseyn Arif və başqalarının yubileyləri, Yusif Seyidov, Qulamhüseyn Beqdeli, Məhəmmədəli Fərzanə, Savalan, Qiyasəddin Qeybullayev, Vaqif Aslanov Zəlimxan Yaqub, Məmməd İsmayıl, Məmməd Aslan, Azad Nəbiyev, Ramiz Novruzov, Nurəddin Quliyev və başqaları ilə görüşlər və s. Belə görüşlər, yubiley tədbirləri filologiya fakültəsinin tələbələrinə hava kimi, su kimi gərəkli olur. Onu da deyim ki, bu tədbirlərin arxasında böyük təşkilatçılıq işi dururdu ki, bu da birbaşa prof. Q.Kazımovun məsuliyyəti çərçivəsində idi. Prof. Q.Kazımov Milli Elmlər Akademiyasının

Dilçilik İnstitutunun Dialektologiya şöbəsinə müdir (2001) seçiləndən sonra (Q.Kazımovu sırf elm aləminə gətirdiyinə görə institutun direktoru, akad.A.Axundova minnətdarıq) onun elmi təşkilatçılıq məharəti özünü daha aydın göstərdi. Həmin şöbənin işində böyük canlanma aşkar görünməkdədir. Az vaxtda «Azərbaycan dialektologiyası» seriyası ilə şöbə 12 kitab buraxmışdır. «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti», «Azərbaycan dilinin Meğri şivəsi» kimi abidə əsərlər onun rəhbərliyi ilə çapa hazırlanmış, redaktorluğu ilə işıq üzü görmüşdür. Prof. Q.Kazımov bizim maddi köməyimiz və şöbənin əməkdaşları ilə birgə yazdığımız «İraq-türkman ləhcəsi» (Bakı, «Elm», 2004, 422 s.) adlı fundamental əsərə çox ciddi və sanballı giriş məqaləsi yazmışdır.

Prof. Q.Kazımovun elmi kadrların yetişməsində də xidmətləri böyükdür. Alimin doqquz aspirantı namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək alimlik dərəcəsi almış, altı nəfər aspirant və dissertantı isə elmi işlərini tamamlamaq üzrədir.

Prof. Q.Kazımov bir müddət AAK-ın Ekspert komissiyasının üzvü olmuş (1995-2000), hazırda Dilçilik İnstitutunun Dissertasiya, Elmi və Koordinasiya şuralarının üzvüdür.

Qəzənfər Paşayev

Alim neçə-neçə doktorluq və namizədlik dissertasiyaları üzrə opponet olmuşdur. Tədqiqatçının 40-dan artıq monoqrafiyası, dərsliyi və dərs vəsaiti, tərtibində Aşıq Qurbaninin şeirlər toplusu, 400-ə yaxın elmi və elmi-publisistik məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Q.Kazımov o azsaylı dilçilərimizdəndir ki, əsərlərinin oncildliyini çap etdirərək oxucu və tədqiqatçılara təqdim etmişdir. Professorun yaradıcılığına görkəmli alimlərimiz 140-dan artıq məqalə həsr etmişlər. Bu anda, zənnimcə, ciddi bir məqamdan da söz açmaq yerinə düşərdi. Elə tədqiqatçılar var ki, qalaq-qalaq kitabları və məqalələri çıxır. Lakin onlardan nə bəhrələni, nə də araşdırmalarda onlara istinad edirlər. Deməli, yazdıqlarının elmi dəyəri diqqət çəkəcək səviyyədə olmur. Elə alimlərimiz də var ki, dəyərinə, sanbalına və orijinallığına görə onların tədqiqatlarından yan keçmək mümkün olmur. Prof. Q.Kazımov belə xoşbəxt tədqiqatçılar sırasındadır.

GƏLƏCƏK NƏSİLLƏRƏ YADİGAR*

İnsan yaşa dolduqca öz doğulduğu, boya-başa çatdığı elinə-obasına yarınmığa, nə isə xeyirli bir iş görməyə, özündən sonra bir iz qoymağa çalışır. Bizcə, Zirəddin Xasiyevin uzun illərdən bəri üzərində işlədiyi «Tovuzun toponim dünyası» hər şeydən əvvəl bu daxili ehtiyacdən doğan mənəvi borc kimi ortaya çıxmışdır. Etiraf edək ki, müəllif Tovuzdan Azərbaycanın toponim dünyasına bir pəncərə açmış, xalqımızın soykökü, etnik tərkibi ilə bağlı maraqlı tarixi-lingvistik faktları açmağa çalışmış və buna müyəssər olmuşdur.

Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi olduğum «Tovuzun toponim dünyası»nın ilk çapından 13 il keçib. Bu zaman kəsiyində tədqiqatçı bir an belə mövzudan ayrılmamış, yeni-yeni ədəbiyyat və məxəzlərlə tanış olmuş, xeyli əlavə material toplamışdır. Əldə olunmuş materiallar və ədəbiyyat əsərin mükəmməl işlənmiş yeni çapına gətirib çıxarmışdır.

---

* Z.Xasiyev. *Tovuzun toponim dünyası*. «Sabah», «Elm və Təhsil», 2010, səh.6-8

Qəzənfər Paşayev

Əgər əsərin ilk çapı cəmi yeddi çap vərəqindən ibarət idisə, onun çapa təqdim olunan yeni variantı 14 çap vərəqini keçir. Odur ki, bu əsərə təkrar nəşr adı vermək düz olmazdı. Əsər elmiliyi və mükəmməlliyi ilə əvvəlki çapından fərqlənir. Yeni tədqiqat işi təsiri bağışlayan əsərdə Tovuz bölgəsində mövcud olan toponimlər araşdırılmışdır. «Tovuzun toponim dünyası» (Əsərə bu adın verilməsində payım olduğunu düşünəndə qürur hissi keçirirəm) dörd fəsildən ibarətdir: «Etnotoponimlər», «Antrotoponimlər», «Tərkibində qədim türk sözləri daşlaşmış toponimlər», «Poeziyada Tovuz toponimlərinin təsviri».

Dördüncü fəsil indiyə qədər onomastika sahəsində öz əksini tapmayan, Tovuz area-lında yer alan toponimlərin poeziyada tərənnümündən söz açır. Burada Hüseyn Bozalqanlı, Mikayıl Azaflı, Əkbər Cəfərov kimi aşıqların, Xəyyat Mirzə, Mülkülü Həsən, Səlim Sinədəftər, Alakollu İdris kimi el şairlərinin, Hüseyn Kürdoğlu və Rasim Kərimli kimi tanınmış şairlərin, toponimlərin özləri kimi tarixdə qalacaq şeirləri yer alır. Təsəvvür edin, tanınmış aşıq və şair Mikayıl Azaflının «Tovuz» adlı 29 bənddən ibarət

şeirində Tovuz bölgəsində demək olar ki, elə bir toponim yoxdur ki, təsvir və tərənnüm edilməsin. Mənə belə gəlir ki, Zirəddin Xasiyevin bu fəslə ən etibarlı mənbə olmaq baxımından toponomistlərin diqqətini ciddi şəkildə cəlb edəcəkdir.

Göründüyü kimi, alim onomastika elminə dair tədqiqlərdə mütləq olan dörd elmin sintezinə (coğrafiya, tarix, etnoqrafiya, dilçilik) yeni bir elm sahəsini – yazılı və şifahi ədəbiyyatı da daxil etmişdir. Doğrudur, bu fəsildə nəzəri məsələlər qoyulmur. Bu bölüm, başqa fəsillərə etibarlı və mötəbər mənbə olmaq baxımından əvəzsizdir.

Bu tədqiqat əsərində bir folklorçu kimi bizi ən çox maraqlandıran ayrı-ayrı toponimlərin açmasında istifadə olunan xalq yaradıcılığı, xalq deyimləri, bayatılar oldu. Onlardan bəziləri məhəlli xarakter daşdığından böyük qiymət kəsb edir. Çoxu ilk dəfədir məhz Z.Xasiyev tərəfindən qələmə alınır. Çox arzu edərdik ki, tədqiqatçı dastanlardan da bəhrələnəydi.

Müəllif qaynaqlara, türkoloji mənbələrə əsaslanaraq Yanıqlı kənd adının tarixən Yanqılı, yəni «Təzəkənd», «Yenikənd» mənasında işlənib-

Qəzənfər Paşayev

---

diyini göstərəkən hələ 1968-ci ildə «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası» monoqrafik tədqiqat işi üçün material topladığı zaman həmin kənd sakini Məhəmmədov Hadi Həsən oğlundan eşitdiyi bir bayatıya da söykənmişdir:

*Yanqılıyam, yanqım yox,
Xınnalıyam, xınam yox,
Sel gəldi, evim üşdü
Vətənimdə yuvam yox.*

Yaxud Əsrük Cırdaxan toponiminin etimologiyasını müəyyənləşdirəkən əsrük // əsrük arxaizminin ilkin mənada bu gün də folklor materiallarında işləndiyini göstərmişdir:

*Gözəl, gözəl, ay gözəl,
Əsrük maya, nər gözəl,
Bircə səni sevmişəm
Mən sevmirəm hər gözəl.*

Və yaxud:

*Nərgizlər;
Top-top bitər nərgizlər,
Əsrük bir maya gördüm.
Qoltuğunda nərgizlər.*

Tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycanın bir parçası olan Tovuzda Oğuz şəcərəsi ilə bağlı maraqlı onomastik vahidlər üstünlük təşkil edir. Bu o deməkdir ki, Tovuz Oğuz yurduudur. Bu yurdun ilkin abidəsi olan «Aldədə» uzun müddət lal kimi yaşamış, nəhayət ki, dilə gələrək öz sirrini açıb söyləməyə başlamışdır. Xalqın əsrlərlə ehtiram göstərdiyi, hər gün üstündə niyyət qurbanı kəsdiyi «Aldədə» Dədə Qorqud dünyasından xəbər verir. Burada Dədə Qorquddan söz açan tək cə «Aldədə» deyildir. Azərbaycanın bu dilbər guşəsində – Oğuz elində Dədə Qorqudu nişan verən toponimlər çoxdur: Dondar, Qazqulu, Qazan, Dondar Quşçu, Çəşməli, Ağacqala, Şamlıq və s.

Dağıdıcı müharibələr, yurdumuza göz dikən işğalçılar tarixi abidələrimizi məhv etsələr də, xalqımızın kökündə dayanan ilkin odu, ilkin çırağı söndürə bilməmişlər. Ulu Xunan yurdundakı Torpaqqala, hələ Girdman dövlətindən Yanıqlı, Köhnəqala yurdlarında qalan qala və qalaçalar və s. türk qövmlərinin ilkin qaynaqları hesab olunur. Bax beləcə zərrə, zərrə, kəlmə-kəlmə torpağımızın dərin və üst qatlarından çıxarılan

Qəzənfər Paşayev

tarixi incilər gələcəkdə xalqımızın keçmişini, özlüyünü özünə qaytaracaq, nəhayət, ilkin adı, ilkin maddi mədəniyyəti ilə tanıtdıracaqdır. Biz buna əminik.

Tarixin dil yaddaşından ayrı-ayrı sahə toponimlərinin öyrənilib tədqiq edilməsi indiki dövrdə çox vacibdir. Çünki gözümüz baxa-baxa dədə-baha yurdumuzda nə qədər toponimlər silinib atılmışdır. Xoşbəxtlikdən onlar zehinlərdən silinməmiş, xalqın yaddaşında, şifahi xalq ədəbiyyatında, aşıqların sazında yaşamaqdadır.

Z.Xasiyevin bu maraqlı əsərinin dəyərləndirilməsi, bu sahədə xidmətləri olan akademiklərdən: Budaq Budaqov, Ağamusa Axundov, professorlardan: Vilayət Əliyev, Q.Məşədiyev, Rübabə Əliyeva və başqa toponimistlərin, mötəbər alimlərimizin işidir. Burada biz tam əminliklə bir onu deyə bilərik ki, «Tovuzun toponim dünyası» gələcək nəsillərə əvəzsiz yadigardır.

TARİXDƏ QALACAQ ABİDƏ BİR ƏSƏR*

Son bir neçə ildə ölkəmizdə elm aləmindəki uğurlarımızı göz önünə gətirsək Azərbaycan Dillər Universitetində baş verən iki əlamətdar hadisədən də söz açmaq həqiqətdən kənar olmazdı. Onlardan biri professor Oruc Musayevin rəhbərliyi və redaktəsi ilə nəşr olunan, yüz otuz min söz və söz birləşməsini əhatə edən, dünya lüğətçilik tələblərinə tam cavab verən, möhtəşəm «İngiliscə-Azərbaycanca lüğət»dir (Bakı, Qismət, 2003). Söz açacağımız ikinci əlamətdar hadisə isə filologiya elmləri doktoru, professor Nigar Vəliyevanın illərdən bəri üzərində işlədiyi və çapına nail olduğu heyrətamiz «Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət»dir («Azərnəşr» - 2010).

Bu fundamental əsərin elmi redaktoru, görkəmli dilçi-alimimiz, akademik Ağamusa Axundovdur. Əsərə AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərov yığcam ön söz yaz-

---

* «Azərbaycan» qəzeti, 12 yanvar 2011-ci il

Qəzənfər Paşayev

mışdır. Alim «Dil xalqın ən böyük sərvətidir» - deyən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dilimizə, dilçilik elmimizin inkişafına göstərdiyi qayğıdan söz açır və Azərbaycanda xarici dillərin tədrisinə və qarşılıqlı tədqiqinə zəmanəmizdə böyük ehtiyac olduğunu xüsusi vurğulayır. Görkəmli dilçi və ədəbiyyatşünas alim Nizami Cəfərov Nigar xanımın əsərini yüksək qiymətləndirir: «İlk dəfə olaraq Azərbaycan, ingilis və rus dillərində frazeoloji vahidlər toplanmış, təsvir edilmiş, bir-birindən uzaq olan və müxtəlif sistemli dillərə məxsus bu leksikləşmiş vahidlər sistemə salınmışdır. Azərbaycan dilinin digər dünya dilləri ilə, o cümlədən ingilis və rus dilləri ilə birbaşa əlaqələrinin artdığı indiki dövrdə bu istiqamətli tədqiqatların səmərəsi və əhəmiyyəti danılmazdır» - qənaətinə gəlir.

İki cilddən ibarət olan bu əvəzsiz əsər 90 mindən artıq frazeoloji vahidi, atalar sözü və zərbi-məsəli içinə alır. Birinci cild 990, ikinci cild isə 986 səhifədən ibarətdir. Bu bənzərsiz abidə əsər haqqında oxucularda tam təsəvvür yaratmaq üçün ömrünü ingilis və rus frazeoloji vahidlərinin tədqiqinə həsr edən A.V.Kuninin iki cilddən ibarət «İngiliscə-rusca frazeoloji

lüğəti» ilə müqayisə etmək yerinə düşərdi. Həqiqət müqayisədə üzə çıxır – deyirlər. A.V.Kuninin ikicildliyi cəmisi 25 min frazeoloji vahidi içinə aldığı və təkcə ingilis və rus dillərində olan frazeoloji vahidlərdən bəhs etdiyi halda, Nigar Vəliyevanın lüğəti 90 mindən artıq frazeoloji vahidi əhatə edir. Tədqiqatçının zəhmətinin ağırlığı və görülən işin üstünlüyü bir də ondan ibarətdir ki, bu lüğətdə üç müxtəlif sistemli dillərin, daha doğrusu üç başqa-başqa dil ailələrinə – türk dilləri, roman-german dilləri, slavyan dilləri ailələrinə daxil olan dillərin frazeoloji ifadələri tədqiqata cəlb olunur. Əsərə müxtəlif bucaqlardan nəzər saldıqda bu qənaətə gəlmək olur ki, professor Nigar Vəliyevanın «Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət»i tarixdə qalacaq abidə bir əsərdir. Nigar xanımın yaradıcılığında məni ən çox qane edən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, alim bütün bilik və bacarığını bir sahəyə – frazeologiya sahəsinə yönəldib və nəhayət bu gərəkli əsəri ortaya qoyub. Professor Nigar Vəliyevanın indiyə qədər çap olunmuş monoqrafiyaları deyilənlərə dayaq olur: «Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər» (1999), «Müasir ingilis dilində

Qəzənfər Paşayev

söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri» (2001), «Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili» (2001), «Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin tipoloji təhlili» (2008), eləcə də əlimizdəki möhtəşəm əsərə nisbətən kiçik həcmli «Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət» (2006).

İyirmi ilə yaxındır ki, Nigar Vəliyeva Dillər Universitetində İngilis dilini tədris edir. Bu müddət ərzində bir an belə elmi işdən ayrılmayan, İngilis, Rus, Alman, Azərbaycan dillərini mükəmməl bilən alim, İngilis, Rus və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşunu və leksik tərkibini müqayisəli şəkildə tədqiq etməklə məşğul olmuşdur. Onun adını çəkdiyimiz monoqrafiyaları ilə yanaşı 150-dən artıq elmi məqaləsi də elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatçılar yeri gəldikcə Nigar xanımın araşdırmalarından bəhrələnmişlər. Məsələn, filologiya elmləri doktoru Əzizə Hacıyeva doktorluq dissertasiyasında, filologiya elmləri namizədi Həsən Baxşiyev namizədlik dissertasiyasında və s.

Həqiqətə naminə deməliyəm ki, Nigar xanım özü də frazeologiya ilə bağlı Azərbaycan, İngilis, Rus, Alman və s. dillərdə çıxan əsərləri ciddi

şəkildə tədqiqat süzgəcindən keçirib və onlardan qədərincə yararlanıb. Tədqiqatçı çap olunan əsərlərində «Azərbaycan, ingilis və rus dillərində mövcud olan frazeoloji vahidlərin struktur modellərini müqayisə etmiş, onlarda baş verən dəyişiklikləri, frazeologizmlərin müxtəlif sahələrdə işlədilməsini şərh etmiş, ikidilli frazeoloji lüğətlərə nəzər salmış, atalar sözü və zərbi-məsəllərdən söz açaraq Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən qarşılıqlı nümunələr vermişdir. O, hər üç dildə frazeoloji vahidlərin uyğun və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir. Bir sözlə, araşdırıcı bu əsərlərində üçdilli frazeoloji lüğətin nəzəri əsaslarını hazırlamış və «Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət» üzərində işləyərək ortaya bütün zamanlar üçün gərəkli ola biləcək fundamental bir əsər qoymuşdur.

Əsər frazeoloji söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər, frazeoloji idarələr, habelə atalar sözü və məsəllər əsasında tərtib edilmişdir. Məlumdur ki, frazeoloji lüğətləri tərtib etmək həddən artıq çətin bir işdir. Dünya lüğətçilik təcrübəsində frazeoloji lüğətləri tərtib edərkən üç prinsipdən istifadə edilir. Əsərin tərtibi zamanı əlifba üzrə frazeoloji vahidin birinci sözü əsas götürülür.

Qəzənfər Paşayev

İkincidə isə frazeoloji vahidin əsas məna daşıyan sözü əsas götürülür. Üçüncü yol – əsəri frazeoloji vahidin əlifba sırasını və əsas məna daşıyan sözü nəzərə almaqla tərtib etməkdir. Demək lazımdır ki, hər üç yolda çatışmayan cəhətlər vardır. Əksər tədqiqatçılar ikinci prinsipi əsas götürürlər. Nigar Vəliyeva da Azərbaycanda ilk təcrübə olan üçdilli frazeoloji lüğətini ikinci prinsip əsasında hazırlamışdır.

Tədqiqat zamanı Nigar xanım frazeoloji birləşmələri üç qrupa ayırır. Birinci qrupa həm obraz, həm məna, həm də leksik tərkibi cəhətdən hər üç dildə tam ekvivalent olan frazeoloji birləşmələri daxil etmişdir.

İkinci qrupa obraz və leksik tərkibi cəhətdən ya qismən, ya da tamamilə fərqlənən, lakin mənaca uyğun gələn frazeoloji birləşmələr daxil edilmişdir. Üçüncü qrupa isə yalnız bir dildə olan, lakin qalan iki dildə qarşılığı və ya analoqu olmayan frazeoloji birləşmələr daxil edilmişdir.

Nigar xanımın bu əvəzsiz əsəri V.Humboldtun müdrik kəlamı ilə başlayır:

«Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir. Bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətindir».

Tədqiqatçının əsərinə bu müdrik kəlamla başlaması təsadüfi deyildir.

V.V.Çəmənəminli də «Dilin kökü camaatın yaratdığı el ədəbiyyatındadır» - deyəndə heç şübhəsiz onu nəzərdə tuturdu ki, xalqın dili frazeoloji vahidlərlə, idiomatik ifadələrlə, atalar sözü və məsəllərlə daha canlı, daha mənalı və daha emosional olur. Bir sözlə, frazeologiya dilin zənginləşməsində əsas məxəzlərdən olub, dilə xüsusi şirinlik gətirir. Əks təqdirdə dil quru, ruhsuz bədənə bənzəyərdi. İnsan nitqini frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərb məsəllərsiz təsəvvür etmək çətinidir. Məhz buna görədir ki, əsrlərin sınağından keçib gələn frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllər bu gün də fikrin təbii və obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan xalqın minilliklər boyu yaratdığı tükənməz mənəvi sərvəti – atalar sözü və məsəllər daha böyük məna kəsb edir. Nəsillər dəyişir, lakin hər nəslin həyat dərsləri atalar sözləri və məsəllərdə gələcək nəsillərə əvəzsiz irs olaraq qalır. Danılmaz həqiqətdir ki, atalar sözləri və məsəllər xalqın tarixini, inkişaf mərhələlərini, həyat tərzini, dünyabaxışını, inam və etiqadını, adət-ənənəsini və s. əks etdirən müstəsna dəyərə

Qəzənfər Paşayev

malik bir xəzinədir. Bu xəzinədə uzaq keçmişlərlə bağlı hadisələrə, adət-ənənələrə, hətta unudulub getmiş, hafizələrdən silinmiş tarixi həqiqətlərin güclə sezilə bilən izlərinə belə təsadüf edilir. Odur ki, tədqiqatçılar bu mənəvi inciləri incələyir, onların vasitəsilə müəyyən tarixi hadisələrin milli düşüncədə, mentalitetdə inkişafın izlərini və köklərini axtarırlar.

Nigar Vəliyevanın «Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət»i də hər şeydən əvvəl bu cəhətdən diqqəti çəkir. Bu əsər bariz şəkildə göstərir ki, dilimiz frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərbi-məsəllər baxımından hədsiz zəngindir.

Xüsusi qeyd etməliyik ki, dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin həqiqi mənaları ilə yanaşı, məcazi mənaları da istənilən qədərdir. Maraqlıdır ki, dövrümüzdə bir çox sözlər həqiqi mənalarını itirib, məcazi mənada daha çox işlənilir. Odur ki, dili öyrənənlər və tərcüməçilər çox vaxt rast gəldikləri sözün və ya birləşmələrin idiomatik ifadə olduğunu bilmədiklərindən pis vəziyyətə düşürlər. Mən bu çətinliyi Nyu-York Unievrstetinin professoru Sulu Benetin uzun ömürlülərdən bəhs edən «Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan» kitabını («Yazıçı», 1989) və Aqata

Kristinin «Mavi qatarın sirri» («Sabah», 1995) əsərini ingilis dilindən tərcümə edərkən öz üzərində hiss etmişəm.

Bu baxımdan da frazeoloji lüğətlər, o cümlədən də Nigar Vəliyevanın «Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət»i əvəzolunmaz mənbə kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Alimin gördüyü tarixi işin miqyasını göz önünə gətirərkən onu da unutmuruq ki, ingilis və rus dilləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatında rəsmi işlək dillərdən olmaqla bərabər, dünyada ən çox yayılan dillərdəndir. Odur ki, beynəlxalq əlaqələrimizin geniş vüsət aldığı zamanımızda bu dilləri ölkəmizdə yalnız xarici dil kimi deyil, həm də diplomatiya, siyasət, elm, işgüzar əlaqələr dili kimi öyrənməliyik. Bu işdə «Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət»in yardımçı olacağına şübhəm yoxdur. Əminəm ki, professor Nigar Vəliyevanın bu bənzərsiz əsəri, eləcə də ingilis və rus dillərini öyrənən soydaşlarımıza, ali məktəb tələbələri, magistr və dissertantlara, filoloq və tərcüməçilərə, jurnalist və iş adamlarına, frazeologiya ilə məşğul olan mütəxəssislərə də əməli işlərində gərəkli olacaqdır.

TANINMIŞ PEDAQOQ VƏ ALİMİN UĞURLARI*

Dəyərli insanlar haqqında düşünəndə, göz önünə ilk gələnlərdən biri də Abbas müəllim olur. Mən bütün şüurlu həyatını elm və təhsil məbədi Bakı Dövlət Universiteti ilə bağlayan, xoş niyyəti, xeyirxah əməli, biliyi-savadı ilə tələbə və müəllimlərin ehtiramını qazanan Əməkdar müəllim Abbas Abbasovu deyirəm. On ildən artıq bir kafedrada birgə çalışdığım Abbas müəllimi həmişə öz üzərində işləyən bir alim, obyektiv müəllim, təmənnəsiz, sadə və təvazökar insan kimi tanımışam. İki kitabının redaktoru, bir neçə əsərinin məsləhətçisi olduğum alimin özü və çox gərəkli dərslilikləri, dərslər vəsaitləri və lüğətləri haqqında söz deməyə, düşünürəm ki, mənəvi haqqım vardır. Abbas müəllim otuz ilə yaxındır ki, elm və təhsil ocağı, BDU-da ingilis dilindən dərslər deyir. On beş ildir ki, bu Universitetdə xarici dillər kafedrasının müdürüdür. Dərslik yazmağa

---

* «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 14 yanvar 2011-ci il

mənəvi haqqı olan alimlərdəndir.

Məlumdur ki, dərslük yazmaq üçün illərlə auditoriyada tələbələrlə (orta məktəbdə - şagirdlərlə) ciddi məşğul olmalı, mövcud dərslüklərin müsbət və mənfi cəhətlərini dərindən bilməlisən ki, uğurlu dərslük yazsa biləsən. Əks təqdirdə yazılan dərslüyün ömrü qısa, faydası çox az olacaqdır. Abbas müəllimin müvafiq fakültələrin təsdiq olunmuş proqramları əsasında yazdığı dərslüklər tədris prosesində təcrübədən keçirilir, mütəxəssislərin məsləhətləri nəzərə alınır. Müvafiq fakültədə müzakirə olunur. Həmin sahə üzrə görkəmli alimlərin rəsmi rəyindən sonra Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Elmi-Metodik Şurasının Avropa dilləri və ədəbiyyatı bölməsində müzakirə və təsdiq olunur. Əlbəttə, belə dərslüyün ömrü uzun, əhəmiyyəti və faydası böyük olur. Məsələn, alimin U.Əliyeva ilə birgə ingiliscə yazdığı «Coğrafiyaçılar üçün dərslük» (Bakı, 2008, 316 səh.) əsərində yer alan bütün materiallar BDU-nun Coğrafiya fakültəsində tədris prosesində dönə-dönə yoxlanılıb, sınaqdan keçirilib və yararlılığı bir daha təsdiqlənmişdir. Dərslüyə görkəmli coğrafiyaşünas alim, Coğrafiya fakültəsinin dekanı və kafedra

müdiri, professor Müseyib Müseyibov rəsmi rəy vermiş və çapını tövsiyə etmişdir. Bu maraqlı dərsliyə «Günəş sistemi», «Zəlzələlər», «Vulkanlar», «İqlim», «Tropik meşələr», «Səhralar», «Buzlaqlar», «Küləklər», «Çaylar», «Çöllər», «Okeanlar», «Avrasiya», «Afrika», «Şimali Amerika», «Cənubi Amerika», «Avstraliya», «Antarktida» və «Azərbaycan» kimi maraqlı və zəruri mövzular daxil edilmişdir. Dərslərdə, tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun olmaqla, hər mövzu ətrafında lazımı həcmdə materiallar verilir. Mətnlərdə qarşıya çıxan nisbətən çətin tərcümə oluna biləcək ifadə və söz birləşmələrinin sonda tərcüməsi verilir. İfadələrin ardınca çoxsaylı leksik və ya leksik-qrammatik xarakterli tapşırıqlar, şifahi nitqin inkişafına xidmət edə biləcək mövzular seçilir. Dili daha yaxşı mənimsəmək üçün dərsliyin növbəti bölümündə ingilis dilində mövcud olan nitq hissələri, felin zamanları, sifət və zərfin dərəcələri, zamanların uzlaşması, modal feillər, məchul növ və s. barədə izahat verilir və tapşırıqlarla möhkəmləndirilir. Dərsliyin sonunda tələbələrə kömək məqsədi ilə nisbətən çətin tərcümə oluna biləcək söz və ifadələrin, eyni zamanda qaydasız feillərin cədvəli təqdim

edilir.

Deyilənlər eyni ilə alimin Y. Mustafayeva və A. Bayramova ilə birgə yazdığı, redaktoru olduğum «Riyaziyyatçılar üçün ingilis dili dərsliyi» (Bakı, 2008, 400 səh.) əsərində də baş verir. Mexanika – riyaziyyat və tətbiqi riyaziyyat, eləcə də kibernetika fakültəsinin tələbələrinin ehtiyacını ödəmək naminə yazılmış bu dərslik də Təhsil Nazirliyinin Elmi-Metodiki Şurasına çatana qədər, Coğrafiya fakültəsinin tələbələri üçün yazılmış dərslik kimi daşlı-kəsəkli, uzun bir yol keçmişdir.

Eləcə də Abbas müəllimin prof. Abdulla Qarayev və Roza Abbasova ilə şərikli yazdığı aşağı kurs tələbələri üçün dərslik və hüquq fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Hələ biz mətbəədə çapda olan filoloqlar və psixoloqlar üçün yüksək səviyyədə yazılmış dərs vəsaitlərini demirik.

Abbas müəllimin yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Onun lüğətçilik sahəsindəki fəaliyyəti də təqdirəlayiqdir. Mən onun şərikli yazdığı «Rusca-ingiliscə idman terminləri lüğət»inin (523 səh.) redaktoru kimi deyə bilərəm ki, idmanın bəzi növləri üzrə Azərbaycanda lüğətlər çıxsa da, bu lüğət idmanın bütün mövcud növlərini

Qəzənfər Paşayev

əhatə edən ilk təcrübədir. Otuz mindən artıq termin, söz birləşməsi və cümləni əhatə edən lüğət AMEA-nın Terminologiya Komissiyası tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir. Lüğətə terminologiya üzrə mütəxəssis, prof. Sayalı Sadıqova və tanınmış dilçi alim, prof. Əbülfəz Rəcəbli müsbət rəy vermişlər. Kitabın məsləhətçiləri karate üzrə dünya çempionu Ülvi Quliyev və sambo üzrə dünya çempionu Faiq Ağayevdir.

Belə bir unikal lüğətin yaranması təsadüfi deyildir. Son illərdə Azərbaycan Respublikasının, eləcə də Olimpiya Komitəsinin prezidenti, möhtərəm İlham Əliyevin davamlı qayğısı nəticəsində ölkəmizdə idmanın bütün sahələri üzrə böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bununla yanaşı, ölkəmizdə idmanın təbliği və inkişafına dəstək olan çoxsaylı elmi və publisistik kitablar da işıq üzü görmüşdür. Onlardan biri də filologiya elmləri namizədi, dosent Abbas Abbasov, M.Quliyeva və E.Cəfərovanın birgə yazdıqları «Rusca-İngiliscə idman terminləri lüğəti»dir. Lüğət idman ictimaiyyəti və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu əsər idmançı və məşqçilərimizin müxtəlif idman yarışları vaxtı əcnəbi idman-

çılarla ünsiyyətinə kömək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dosent Abbas Abbasovun AMEA Rəyasət Heyətinin Terminologiya Komissiyasının tövsiyyəsi ilə nəşr edilən «İngiliscə-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti» (Bakı, 2007, 315 səh.) adlı sanballı və gərəkli əsərini vərəqlədikcə bir daha dərk etdim ki, lüğət üzərində işləmək, onu hasilə gətirmək, necə deyərlər, iynəynən gor qazmaq kimi bir şeydir. Odur ki, hər adam bu işə girişməyə cürət etmir. Bu işə o adamlar girişir ki, təmənnəsiz olaraq xalqa xidmət və elmin inkişafı barədə düşünür. Belə insanlardan biri, ömrünü təhsilimizin, elmimizin inkişafına həsr edən, BDU-nun Xarici dillər kafedrasının müdiri Abbas Abbasovdur. Mən on ildən artıq BDU-nun Qərbi-Avropa dilləri kafedrasında çalışarkən Hüquq fakültəsində dərs demişəm. Tələbələr (elə müəllimlər özləri də) böyük çətinliklərlə üzləşirdilər. Hüquq terminlərini Azərbaycan dilinə çevirmək və onların mənasını anlamaq problemə çevrilmişdi. Hətta o vaxtların özündə belə Abbas müəllim boş vaxtlarını hüquqşünas müəllimlərin yanında keçirər, əlində dəftər hey yazıb-pozardı.

Abbas müəllimin iyirmi minə yaxın söz-

Qəzənfər Paşayev

termini əhatə edən bu lüğəti ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən hüquq fakültələrinin müəllim və tələbələrinin, diplomatlar və hüquqşünasların ehtiyacını ödəmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda ilk təcrübə olan bu lüğətdən hüquq məsləhətxanalarında çalışan vəkillərin, tərcüməçilərin, hüquq ekspertlərinin, aspirant və dissertantlar, jurnalistlərin, iş adamları və digər peşə sahiblərinin də qədərincə bəhrələnəcəkləri şübhə doğurmur.

Əməkdar müəllim Abbas Abbasovun iyirmi ildən artıq üzərində çalışaraq çapına nail olduğu dəyərli əsərlərdən biri də «İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəllər lüğəti»dir (Bakı, 2009, 472 səh.). Bu sanballı əsər Təhsil Nazirliyinin Elmi-Metodik Şurası tərəfindən dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir. Əsər filoloji aspektdə aparılan tədqiqat işindən daha çox praktik məqsəd daşıyır və ingilis dilini öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məlumdur ki, insanın nitqini frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərbi-məsəllərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Nəsillər dəyişir, lakin hər nəslin həyat dərsləri atalar sözləri və məsəllərdə gələcək nəsillərə irs olaraq qalır. O

da məlum bir həqiqətdir ki, atalar sözləri və məsəllər təkcə tədris obyektini kimi qalmır, təkrarsız tədqiqat obyektinə çevrilir. Tarixçi atalar sözü və məsəlləri qədim tarixə, tarixi hadisələrə dair məlumat baxımından, hüquqşünas onları xalq həyatının yazılmamış qanunları baxımından, etnoqraf onları unudulub getmiş, adət-ənənələrin hişz olunub saxlandığı mənəvi dəyərlər mənbəyi baxımından qiymətləndirir. Filosof atalar sözü və məsəllər vasitəsi ilə xalqın düşüncə tərzini öyrənməyə, məntiq aləmində yerini düürüştəşdirməyə can atır. Dilçi isə atalar sözü və məsəllərə insan nitqinin inkişaf pillələrini, dilin leksik-qrammatik qayda-qanunlarını tədqiq etmək işində əvəzsiz mənbə nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Məhz buna görə də biz Abbas müəllimin bu sanballı əsərini təkcə dərs vəsaiti olmaq baxımından deyil, eləcə də xalqın minilliklər boyu yaratdığı tükənməz mənəvi sərvətlər baxımından qiymətləndiririk.

Haqqında bəhs etdiyimiz lüğətlərdən əlavə, Abbas müəllimin səriştəli mütəxəssislərlə aşağıdakı lüğətləri də hazırlayaraq çapına nail olmuşdur: «İngiliscə-rusca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti» (490 səh.), «İngiliscə-rusca hüquq terminləri lüğəti» (435 səh.), «İngi-

Qəzənfər Paşayev

liscə-Azərbaycanca müxtəsər hüquq terminləri lüğəti» (196 səh.). Bunlardan başqa, «İngiliscə-Azərbaycanca texniki terminlər lüğəti» (400 səh.), «İngiliscə-rusca kimya terminləri lüğəti» (1000 səh.), «İngiliscə - rusca - Azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğəti» və s. çapa hazırdır. Abbas müəllimin rəhbərlik etdiyi Xarici dillər kafedrasının başlıca vəzifəsi tələbələrə əcnəbi dilləri öyrətmək olduğu halda, məmnunluqla demək olar ki, kafedra böyük bir lüğət şöbəsinin görə biləcəyi işin də öhdəsindən gəlmişdir.

Yuxarıda dediyim kimi, Abbas müəllim çoxşaxəli yaradıcılığa malik pedaqoq və alimdir. O, orijinaldan tərcümə sahəsində də qələmini sınamış və uğur qazanmışdır. Onun «İngilis gülüşü» (Bakı, 2006, 152) kitabı deyilənlərə dayaqlıdır. İngilis xalq yumorunu içinə alan əsər, mərhum Ağa Laçınlının təbirincə desək, ədəbi yenilik kimi qiymətləndirilə bilər. Kitabda yığcan lətifələr, məzhəkələr, gülməcələr toplanmışdır. İnsanlara təmənənsiz gülüş bəxş edən, sevilə-sevilə oxunan və söylənilən xalq müdrikliyi inciləri arasında bir çox görkəmli şəxsiyyətlərlə bağlı lətifələri oxumaq insana xüsusi məmnunluq gətirir. Tərcüməçi «İngilis gülüşü» kitabını anası Gülüş

Cəlil qızına ithaf etmişdir. Onu da deyim ki, Abbas müəllim əksər əsərlərini dünyasını dəyişmiş unudulmaz insanlara həsr etmişdir. Onların arasında on ildən artıq BDU-da bir kafedrada çalışdığım, həddən artıq ləyaqətli, tələbə və müəllimlərin sevimlisi Roza xanımın adını görəndə (Abbas müəllimin həyat yoldaşı) ürəyim sancdı. Dahi Səməd Vurğunun misrası qəlbimə hakim kəsildi:

«Nə ömrə acıyır, nə yaşa dünya».

Abbas müəllimin son zamanlar yazdığı çoxsaylı əsərləri nəzərdən keçirəndə dərk etdim ki, alim təskinliyini yazıb-yaratmaqda tapır. Qəfidən qədim Çin mütəfəkkiri Konfutsinin böyük mənalı kəsb edən kəlamı yadıma düşdü: «Elm, bilik elə bir həzz mənbəyidir ki, o insana hər şeyi, hətta fiziki izzət, necə qocaldığını belə unutmaya bilir».

Abbas müəllimlə bağlı bir məsələdən də söz açmaq istərdim. Yuxarıda göstərdiyim kimi, Abbas müəllim otuz ildən artıqdır ki, Bakı Dövlət Universitetində ingilis dilini tədris edir. On beş ildən artıqdır ki, Xarici dillər kafedrasının müdürüdür. Neçə-neçə dərslük, dərslük vəsaiti və lüğətlərin müəllifidir. Əməkdar müəllimdir.

Qəzənfər Paşayev

Sovet dönəmində belə alimlərə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmədən professor adı verirdilər. İndinin özündə belə incəsənət və musiqi sahəsində xidməti olan mütəxəssislərə professor fəxri adı verilir. Bütün şüurlu həyatını təhsil və elmə həsr edən, dərslikləri Təhsil Nazirliyi tərəfindən yüksək qiymətləndirilən, lüğətləri AMEA-nın Terminologiya Komissiyası tərəfindən dəyərləndirilərək çapa tövsiyə edilən Abbas Abbasovun da belə bir ada layiq görüləcəyinə inanırıq.

IV FƏSİL
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ
PROBLEMLƏRİ

XARACI DİL VƏ ÖLKƏŞÜNASLIQ*

Əvvəllər ali məktəblərdə xarici dil, xalqın mənəviyyatından, adət-ənənəsindən və tarix və coğrafiyasından təcrid olunmuş şəkildə öyrədilirdi.

Nə tədris planında, nə də dərsliklərdə ölkəşünaslıq elementlərinə yer verilmirdi.

Son zamanlar ali məktəb dərsliklərində ölkəşünaslıq elementlərinə geniş yer ayrılır. Bu ildən Dillər İnstitutunun IV və V kurslarında «Ölkəşünaslıq fənnindən» ingilis dilində müəhazirə oxunur (İngiliscə müəhazirələri Q.Paşayev oxuyurdu - Red.).

Bəs orta məktəblərdə bu sahədə vəziyyət necədir? Onu göstərmək kifayətdir ki, V sinif üçün ingilis dili kitabında bu məsələ ilə əlaqədar

---

* «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 20 oktyabr 1971-ci il

Qəzənfər Paşayev

bir şey verilmir. Əlbəttə, bunu göstərməklə, dərslük müəlliflərinin gördüyü işin əhəmiyyətini azaltmaq fikrindən uzağıq. Onların xeyirxah işi göz qabağındadır. Bir də ki, V sinifdə ölkəşünaslıq elementlərinə yer vermək o qədər də asan deyildir. Burada həll olunması bir çox başqa problemlər vardır. Müəllim xalq və ölkə haqqında məlumatı dərslük gedışində, mətnlər üzrə iş zamanı verməlidir.

Lakin hansı vaxt nəyi, necə vermək məsələsi müəllimin bilik və bacarığından asılıdır. Müəllim nəqliyyatdan danışarkən (VII sinifdə) İngiltərədə maşınlarda sükanın sağ tərəfdə olmasını, London daxilində işləyən avtobusların qırmızı, şəhər ərafında işləyən avtobusların yaşıl, dəmir yoluna xidmət edən nəqliyyatın sarı, hava nəqliyyatına xidmət edən avtobusların açıq qırmızı rəngdə olmasını şagirdlərin nəzərinə çatdırmaqla dərslük daha maraqlı etmiş olar.

Müəllim həmin dərslükdə Londonda varlıların şəhərin qərb, yoxsuların isə şərq hissəsində yaşadığını göstərən mətni keçərkən bunun niyə belə olduğunu şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır. Məsələ burasındadır ki, London-da külək adətən qərbdən-okean tərəfdən əsir. Tüstü, his və s. qərb tərəfdən küləklə birlikdə

şərq tərəfə gəlir, yoxsulların payı olur.

VIII sinfin dərsliyində isə Londonda parlament binasının qülləsində böyük bir saatin yerləşdiyi və **Biq Ben** (nəhəng Ben) adlandırıldığı göstərilir. Saatin niyə belə adlandırıldığı bilməklə şagirdlər həm biliklərini artırır, həm də ingilislərin yumoru çox sevdiklərinin şahidi olurlar. İş burasındadır ki, 1858-ci ildə London metaləritmə zavodunda ağırlığı 13 ton 716 kiloqram olan bu saat düzəldiləndə parlamentdə saata nə ad vermək məsələsi həll olunduğu zaman üzvlərdən birinin zarafatla dediği «Niyə də onun adını **Biq Ben** qoymayaq?» hamının gülüşünə səbəb olsa da saatin adı **Biq Ben** qalmışdır. Gülüşə səbəb isə o vaxt İngiltərədə Əmək naziri «**Biq Ben**» ləqəbini almış nəhəng vücutlu Bencamin Holl imiş, saati da onun rəhbərliyi ilə düzəldibləmiş.

Yeri gəlmişkən deyək ki, ingilislər ləqəb verməyi çox sevirlər. İngilis bankı «qoca qarı» ləqəbini almışdır, ona görə ki, 250 ildən artıqdır ki, mövcuddur.

IX-XI siniflər üçün yazılmış dərsləkdə «**Lenin Londonda**» adlı mətnə göstərilir ki, Lenin Hayd parka gedərək natiqlərə qulaq asardı.

Qəzənfər Paşayev

Şübhəsiz ki, müəllim bu park haqda əlavə məlumat verməklə dərsi daha da canlı edir. Bir çox xüsusiyyətlərinə görə bu park bütün dünyada məşhurdur. Vaxtı ilə kralların o yeri, sonralar duel meydanı olan Hayd parkda indi itlər üçün xüsusi qəbristanlıq vardır. Baş daşlarında «Filankəsin əziz qızı və ya oğlu» və eləcə də anadan olduğu və öldüyü tarix yazılır. Qeyd etməliyik ki, itlər öldükdə qəzetlərdə insanlar üçün verildiyi kimi elan verilir. Güman ki, S.Vurğunun «London qarısı» şeirilə belə bir mövzuya müraciət etməsi ingilislərin itlərinə olan «məhəbbəti» olmuşdur. Həmin məhəbbətin nəticəsidir ki, İngiltərədə bir əsrdən çoxdur itləri qoruyan cəmiyyət fəaliyyət göstərir.

Hayd parkı bütün dünyada məşhur edən ikinci cəhət burada Natiqlər guşəsinin olmasıdır. Parkda ağac ayaqcıqlar və ya sabun qutusu üzərində dayanıb siyasət bir yana, yel xəstəliyinin müalicə üsullarından, qayınana ilə yola getməyin sirlərindən danışan natiqlərə belə rast gəlmək olur. Kraliça Yelizavetadan başqa dünyada kimi istəsən pisləyə bilərsən, nədən istəsən danışa bilərsən. Bura söz azadlığı meydanıdır.

Bəli, ingilis siyasətinin əsil incəliyi də elə

burasındadır. Sözüün var get Hayd parkda ürəyini boşalt. Başqa yerdə danışma. Bəlkə elə buna görədir ki, ingilislər qarşılaşdıqda adətən havadan danışirlar.

Müəllim yeri gəldikcə bu və ya digər ölkəşünaslıq elementlərini şagirdlərin nəzərinə çatdırmaqla dərsi daha canlı edir. Bu bir həqiqətdir ki, xarici dili öyrənməyə başlayanlar ona böyük maraq göstəririlər. Müəllim müxtəlif vasitələrlə şagirdlərdə marağı möhəmləndirmədikdə isə maraq sönür.

Təlimdə əsas psixoloji prinsip olan marağın olmaması isə diqqətin pozulmasına səbəb olur. Məlumdur ki, təlim prosesinin müvəffəqiyyətli olmasında diqqət əsas yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, K.D.Uşinski diqqəti xarici aləmdən biliklərin insan ruhuna daxil olduğu qapı adlandırmışdır. Şagirdlərin diqqətini cəlb etmək, onlarda dilə sonsuz maraq oyatmaq üçün müəllim ölkəşünaslıq elementlərindən geniş istifadə etməlidir. Bu, dərsi daha canlı, daha maraqlı edərdi.

İNGİLİS DİLİNDƏ DƏRSLİK*

İngilislərdə bir misal var: «İstər xoşbəxtlik, istərsə də bədbəxtlik gəldi, dalbadal gəlir». Dillər İnstitutuna bu il iki xoşbəxtlik üz verməmişdir. Qocaman müəllim Cəfər Cəfərovun redaktəsi ilə «Almanca-Azərbaycanca lüğət» buraxılmışdır. Elə eyni vaxtda «Maarif» nəşriyyatı ixtisası ingilis dili olan və Azərbaycanca təhsil alan birinci kurs tələbələri üçün «İngilis dili» dərsliyi çap etmişdir. Əgər ingilis dili fakültəsinə qəbul olunan tələbələrin əksəriyyətini rayonlardan gələn gənclərin təşkil etdiyini, onların ingilis dilini rusca yazılmış dərsliklərlə öyrəndiklərini və qarşılaşdıqları böyük çətinlikləri nəzərə alsaq, respublikamızda ilk dəfə belə bir dərsliyin buraxılmansının əhəmiyyəti daha aydın olur.

Dərsliyi İttifaq miqyasında tanınmış metodistlərimizdən H.Nağıyeva, C.Cənizadə, N.Popova və professor R.Barsuk yazmışlar.

Dörd bölmədən ibarət olan dərsliyin birinci hissəsi «Giriş kursu» adlanır. Bu bölmədə ingi-

---

* «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 17 dekabr 1971-ci il

lis dilinin fonetikasi, oxu qaydaları və şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin əsasını qoyan bir çox çalışmaları bərabər, ingilis dili, fonetika haqqında ümumi məlumat, dilin fonetik quruluşu ilə yazısı arasında əlaqə, fonem, fonetik transkripsiya, ingilis və Azərbaycan dillərinin fonetik sistemi arasında əsas fərqlər, danışq üzləri və onların vəzifələri, səslərin təsnifi və s. kimi çox əhəmiyyətli nəzəri məsələlər də öz əksini tapmışdır.

«Əsas kurs» adlanan ikinci bölmə 20 mətni əhatə edir. Bu mətnlər Azərbaycan xalqının keçmişini, bu gününü, elmini, mədəniyyətini, tarixini, coğrafiyasını, ədəbiyyatını və s. əks etdirir. Dərsləyin bu bölməsində eləcə də tələbələrin elmi məlumatlarının genişləndirilməsinə ardıcıl diqqət yetirilmişdir.

Dərsləkdə tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirmək məqsədi ilə zərb-məsəl və atalar sözlərindən geniş istifadə edilmişdir. Bunlar eyni zamanda tələbələri dostluğa, sədaqətə, doğruluğa, təmkinli olmağa çağırmaq baxımından da müsbət qiymətləndirilir.

Hər mətndən sonra «Aydınlaşdırıcı qeydlər» başlığı altında leksik və qrammatik izahat verilir. Mətnə aid qrammatik, fonetik və şifahi

nitq çalışmaları dərsləkdə xüsusi yer tutur. Bu yeni dərslək təkcə çalışmalarına görə uzun illərdən bəri təcrübədən keçmiş, təkrar-təkrar çap olunmuş dərsləklərlə bir sırada durmağa layiqdir. Elə dərsləklər var ki, mətnlərlə zəngindir. Lakin tapşırıq cəhətdən kasıbdır. H.Nağıyeva və başqa müəlliflərin hazırladığı tapşırıqlar isə rəngarəngliyi və zənginliyi ilə adamı heyran edir. Tapşırıqlar elə seçilmişdir ki, bir-birini tamamlayır və müəllimin də həmişə hazır vəziyyətdə olmasını tələb edir. Məsələn, Cerom Ceromun «Qayıqda üç nəfər» əsərində bir parçanı keçdikdən sonra tapşırıqlar verilir. 22-ci tapşırıqda tələb olunur: Cerom haqqında (səhifə. 157) müəllimin söhbətinə qulaq as. Müəllim XIX əsr ingilis yumorunun parlaq siması olan Cerom Kapla Cerom haqqında gərək bir şey bilsin ki, tələbələrə də danışsın. Yaxud, başqa bir tapşırıqda (səhifə. 212) Bakının tarixi abidələri (Qız qalası, 26 Bakı komissarının abidəsi, Lenin muzeyi və s.) haqda danışmaq tələb olunur. Burada da müəllimin geniş məlumata malik olması vacibdir. Əks təqdirdə dərslə istənilən səviyyədə keçə bilməz.

Kitabda yadda qalan gözəl dialoqlar (xüsusən, Bənövşə ilə Şərqiyyə arasında) və şeir par-

çaları (Solomon Qrandi və aylar haqqında) vardır. «Solomon Qrandi şeirində həftənin günləri, «Aylar» adlı şeirdə isə hər ayın neçə gündən ibarət olması təlim edilir. İngiliscə necə məktub yazmalı, stol arxasında özünü necə aparmalı və s. kimi vacib məsələlər də dərslərdə öz əksini tapmışdır.

Müəlliflər əsərin girişində təvazükarlıqla «dərslərin III hissəsi əsas kursun mətnlərində işlədilən qrammatik materiala dair izahatdan ibarətdi» - yazsalar da, həqiqət nəminə demək lazımdır ki, burada ingilis dilində mövcud olan zamanlardan, nitq hissələrindən, cümlə üzvlərindən, zamanların uzlaşması, vasitəsiz və vasitəli nitq və s. bir sıra maraqlı məsələlərdən danışılır.

Dərslərin məqsəd və vəzifələri aydın olub, günün tələbləri səviyyəsində yazılmışdır.

Göstərdiyimiz yaxşı cəhətlərlə bərabər, dərslərdə bəzi nöqsanlar da özünü göstərir. Bizcə dərslərin başlıca nöqsanı onun tələbələrə dilini öyrəndiyi xalq haqqında məlumat verməməsidir.

Dərslərdə bütün qrammatik qayda-qanunlar, qrammatik kateqoriyalar Azərbaycan dili ilə müqayisədə verilir. Bu da dərslərin müsbət cəhətlərindəndir. Lakin bəzən lüzumsuz müqay-

yisəyə də rast gəlirik. Məs., «İngilis dilində, Azərbaycan dilində olduğu kimi, cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir» (səh. 51).

Dərslük müəlliflərinə irad tutmaq istədiyimiz başqa bir nöqsan qaydasız fellərlə əlaqədardır. Dərslüyün sonunda ingilis dilində mövcud olan qaydasız fellərdən bəzisinin siyahısı verilmişdir. Bu siyahı birinci kursun proqram tələbinə görə, daha geniş olmalı idi. Nədənsə and içmək, hürmək, hərf-hərf demək kimi qaydasız fellərə dərslükdə rast gəldiyimiz halda siyahıda onlara yer verilməyib. Bundan başqa, ingilis dilində elə fellər vardır ki, onlar həm qaydalı, həm də qaydasız fellər kimi işlənirlər. Müəlliflər belə fellərdən yalnız oyatmaq felinin hər iki formasını (səh 297) göstəriblər. Halbuki, siyahıda yalnız qaydasız fel kimi göstərilən oyatmaq, yandırmaq-ışığılandırmaq, öyrənmək, qadağan etmək, geymək kimi fellər həm də qaydalı feldirlər.

Dərslükdə bəzi xırda səhvlərə də təsadüf edilir. «Mənim otağım üçüncü mərtəbədədir» (səh. 127) əvəzinə «Mənim mənzilim üçüncü mərtəbədədir» olmalıdır.

«Məşğul olmaq» (səh. 222) Azərbaycan dilinə səhvən «Ezamiyyətdə olmaq» kimi tərcümə

olunub.

İstəsən qalaram (səh. 186) cümləsində ingiliscə vuil yox vuiş işlənmişdir. İngilis dilindən tərcümə olunan «O dedi ki, o mənə kitab gətirəcək» (səh. 290) mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində təkrarən mübtədanın işlədilməsi ingilis dilinin təsiri kimi qiymətləndirilməlidir. İngilis dilində bu vacibdir. Azərbaycan dilinin qrammatikası isə bunu inkar edir.

«İngiliscə-Azərbaycanca lüğət» bölməsində Azərbaycan, tavan, şahmat sözlərində vurğu səhv qoyulub, İngiliscə isim kimi verilən filologiya mötərizədə «dil və ədəbiyyat haqqında elm» yazıldığı halda, səhvən filoloji; yəni sifət kimi gedib.

Göstərdiyimiz nöqsanlar dərslərin məziyyəti heç də azaltmır. Müəlliflər uzun illər orta məktəb və institutlarda qazandıqları təcrübədən istifadə edərək ilk sınaq olmasına baxmayaraq, maraqlı bir dərslər yaratmışlar.

**XARİCİ DİLLƏRİN
TƏDRİSİNDƏ ÖLKƏŞÜNASLIQ
ELEMENTLƏRİNDƏN
İSTİFADƏYƏ DAİR***

Müasir metodik fikir xarici dilin tədrisini həmin dildə danışan xalqın mədəniyyəti ilə əlaqəli şəkildə aparmağı tələb edir. Buna görə də son vaxtlar xarici dillərin tədrisi metodikasında ölkəşünaslıq elementlərinə böyük yer verilir və bu elementlərdən dərs vəsaitlərində daha çox istifadə edilir. İndi xarici dilin tədrisini dili öyrənilən xalq, onun adət-ənənəsi, mədəniyyəti və sairədən təcrid olunmuş təsəvvür etmək çətindir. Xarici dil dərslərlərində ölkəşünaslıq elementlərinin verilməsi orta məktəbdə xarici dil tədrisi qarşısında qoyulan tələblərin yerinə yetirilməsinə xidmət etməklə bərabər, şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafına da kömək edir. Şagirdlər dilini öyrəndikləri xalq haqqında, onun mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası barədə məlumat alırlar. Hələ vaxtilə M.İ.Kalinin yazırdı: “Bilirsiniz ki, hazırda beynəlxalq əlaqələrimiz yüksək dərəcədə inkişaf edir. Buna görə də mən istərdim ki,

bizim gənclər, komsomolçular xarici ölkə xalqlarının məişəti, mədəniyyəti, xarakteri ilə daha yaxından tanış olsunlar” (M.İ.Kalinin. “O kommunističeskom vospitanii”, “Molodaya qvardiya” nəşriyyatı, 1947, səh. 268–269).

Heç təsadüfi deyildir ki, məşhur bolqar ölkəşünası S.Rusakiyevin qeyd etdiyi kimi, məsələn, rus dilini yaxşı bilən bir əcnəbi ilə əcnəbi dili yaxşı bilən rus arasında təmsil etdikləri xalqların mədəniyyətini, tarixini, həyat tərzini bilmədən ünsiyyət çətin baş tutur. Bəli, bu çətinlik dil baxımından deyil, ölkəşünaslıq baxımından baş verir.

Xarici ölkələrlə hər cür əlaqələrimizin son dərəcə inkişaf etdiyi bir vaxtda dil və ölkəşünaslıq məsələsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Artıq 20 ilə yaxındır ki, bu məsələ ilə Sovet İttifaqında ciddi məşğul olurlar. SSRİ-nin 50 illiyi adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda ölkəşünaslıq müxtəlif vaxtlarda ana dilində tədris edilmiş və 1971 –ci ildən bizim təşəbbüsümüzlə yeni istiqamətdə və xarici dildə keçilməyə başlanmışdır. Həcər Nağıyeva və başqa müəlliflərin I kurs tələbələri üçün yazdıqları «İngilis dili» (ixtisas redaktoru dos.O.Musayevdir) və A.Tahirovun xarici dil ixtisası

Qəzənfər Paşayev

verməyən institutlar üçün çap olunmuş kitablarında ölkəşünaslıq elementlərinə müəyyən yer verilmişdir. Orta məktəblərdə vəziyyət dəyişmiş, metodistlərimiz yeri gəldikcə ölkəşünaslıq elementlərindən istifadə etməyə başlamışlar. Doğrudur, bu məsələ V-VI sinif dərsliklərində öz əksini tapa bilməmişdir. Həqiqət naminə qeyd etmək lazımdır ki, bu siniflərdə ölkəşünaslıq elementlərinə yer vermək o qədər də asan deyildir.

Müəllim ölkə və xalq haqqında məlumatı dərsin gedişində mətn üzrə iş zamanı verməlidir. Hansı məqamda nəyi və necə vermək məsələsi müəllimin bilik və bacarığından asılıdır.

Nəqliyyatdan danışarkən (VII sinif) müəllim İngiltərədə nəqliyyatın yolun solu ilə hərəkət etdiyini, maşınlarda, avtobuslarda sükanın sağ tərəfdə yerləşdiyini, London daxilində işləyən avtobusların qırmızı, dəmir yoluna xidmət edən nəqliyyatın sarı, şəhər ətrafında işləyən avtobusların yaşıl və s. rəngdə olmasını şagirdlərin nəzərinə çatdırmaqla, müəllim heç şübhəsiz, onların maraq və diqqətini artırır və dərsin daha canlı keçməsinə nail olur.

VIII sinfin dərsliyində Londonda parlament binasının qülləsində böyük bir saatın yer-

ləşdiyi və onun «Biq Ben» adlandırıldığı göstərilir. Saaatın niyə belə adlandırıldığını bilməklə şagirdlər həm biliklərini artırır, həm də ingilislərin yumoru çox sevdiklərinin şahidi olurlar. Məsələ burasındadır ki, 1858-ci ildə London metaləritmə zavodunda ağırlığı 13 ton 716 kiloqram olan bu nəhəng saat düzəldiləndə parlamentdə saata nə ad vermək məsələsi həll olunurdu. Bu zaman parlamentin üzvlərindən birinin zarafatla dediyi «niyə də onun adını «Biq Ben» (Nəhəng Ben) qoymayaq?!» sözləri hamının gülüşünə səbəb olsa da saatın adı «Biq Ben» qaldı. Gülüşə səbəb olan isə o vaxt İngiltərədə əmək naziri «Biq Ben» ləqəbini almış nəhəng vücutlu Bencamin Holl imiş, saatı da onun rəhbərliyi ilə düzəldibləmiş.

Müəllim «Böyük Britaniya» mətnini keçərkən mətndə təbii olaraq öz əksini tapa bilməyən məsələlərdən də danışmalı və şagirdləri başa salmalıdır ki, «Britaniya» adı qədim zamanlardan burada məskən salan britonların adı ilə bağlıdır. Sonra müəllim Böyük Britaniyada yerləşən İngiltərə, Şotlandiya və Uelsdən danışaraq institutda qazandığı biliklər əsasında bu adların necə yarandığını da izah etməlidir. Müəllim şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır ki,

Qəzənfər Paşayev

yeni eranın 450-600-cü illəri arasında Şimali Almaniya qəbilələri – Ənql və Saksonlar Britaniyanı zəbt etmiş və burada bir neçə krallıq yaratmışlar. Bunlardan ən böyüyü «Angl-land» (Ənqllərin torpağı) idi. Sonralar cüzi dəyişikliyə uğrayan bu ad indi «England» kimi məlumdur. Ənqllər ölkəni tutduqdan sonra adanın ilk sakinləri britonları öz dillərində «Welsh» (kənar adam, tanış olmayan adam) adlandırılır və onları qırırdılar. Britonlar ölümdən xilas olmaq üçün adanın qərbində yerləşən dağlara çəkildilər. O vaxtdan onlar «Welsh» adlanmış və sığınacaq tapdığı yerlər «Wales» (Uels) kimi məlum olmuşdur. Şotlandiya isə «Scotland» etnonimindən, yəni Scott (Skot tayfası) və land – torpaq sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və s.

Özlüyündə maraqlı olan «Lenin Londonda» mətnini tədris edərkən dərsi daha canlı qurmaq üçün müəllim böyük imkanlara malikdir. O, Leninin xarici dillərə böyük maraq göstərməsindən, tez-tez Londonda fabrik və zavodların yerləşdiyi şərq məhəlləsinə gedib yoxsulların həyatı ilə yaxından tanış olmasından, vaxtının çoxunu dünyanın ən böyük və zəngin kitabxanalarından sayılan və 6 milyon

nüsxədən çox kitabı olan «Britaniya muzeyi» kitabxanasında keçirməsindən, öz qəribəlikləri ilə məşhurlaşmış Hayd Parka (bu parkda varlıların it və pişikləri üçün qəbristanlıq vardır) gedərək dünyada həmin yeganə «azadlıq guşəsi»ndə ağac ayaqcıqlar üzərində dayanıb siyasət bir yana, yel xəstəliyinin müalicə üsullarından başlamış qaynana ilə yola getməyin sirlərindənk danışan natiqlərə dil öyrənmək xatirinə istehza ilə qulaq asmasından və s. məlumat verməklə şagirdlərin həm dil öyrənməyə marağını artırma, həm də ölkələr haqqında məlumatlarını da genişləndirə bilər.

Məlumdur ki, yuxarı siniflərdə şagirdlərdə xarici dillərin öyrənilməsinə maraq hiss ediləcək dərəcədə azalır. Bunu onunla izah etmək olar ki, şagirdlərdə yeni biliklər əldə etmək marağı xeyli artdığından dil qayda-qanularını öyrənmək xatirinə verilmiş mətnlər onlara cansıxıcı gəlir və dilə olan maraq azalır. Şagirdlərdə dilə marağı artırmaq üçün əsas yollardan biri məhz ölkəşünaslıq elementlərinin verilməsidir. Ölkəşünaslıq elementlərindən istifadə etdikdə dərslər daha canlı keçir. Lakin ölkəşünaslıq elementlərinin seçilməsi və dərslərdə verilməsi elə planda aparılmalıdır ki, o, dil materialları ilə

Qəzənfər Paşayev

sıx əlaqədar olub, dilin öyrənilməsinə kömək etməklə yanaşı, həm də tərbiyəedici xüsusiyyət daşıyır. Belə olduqda şagirdlər mətnlərə böyük maraqla yanaşır və bu, onların zehni qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Bu baxımdan yuxarı siniflər üçün azərbaycanca yazılmış xarici dil dərslikləri daha çox diqqətəlayiqdir.

Bu xeyirxah işi davam etdirməyə, onu yeni istiqamətə aparmağa, dili öyrənilən ölkə və xalq haqqında, onun həyat tərzini, görkəmli adamları və s. haqqında məlumat verməyə müasir şəraitdə çox ehtiyac duyulur.

Marks, Engels, Lenin xarici dillərə dili öyrənilən xalqın həyat tərzini və mədəniyyətini öyrənmək yolunda əsas vasitə kimi baxmış, dillərin öyrənilməsinə xüsusi fikir vermişlər. K.Marks xarici dillərə «Xarici dil həyat mübarizəsində silahdır» (Поль Лафарг. Воспоминания о Марксе. В.сб. «Воспоминания о Марксе и Энгельсе», М., Госполитиздат, 1956, səh.64-65), F.Engels isə «xarici dilləri bilmək insanı dar milli dünyagörüşündən kənara çıxmağa, onun qarşısında geniş üfüqlərin açılmasına kömək edir» («Иностранные языки в школе», 1973, №5, səh.6) kimi qiymət vermişlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, xarici dili yeni öyrənməyə başlayanlar ona böyük maraq göstərsələr də, dilə olan bu maraq get-gedə azalır. Təlimdə əsas psixoloji prinsip sayılan marağın olmaması isə təlim prosesində mühüm yer tutan və Uşinskinin xarici aləmdən biliklərin insan ruhuna daxil olduğu qapı adlandırdığı diqqətin pozulmasına gətirib çıxarır. Bunun qarşısını almıq, şagirdlərdə dilə sonsuz maraq oyatmaq məqədi ilə müəllim yeri gəldikcə ölkəşünaslıq elementlərindən də istifadə etməlidir. Unutmaq olmaz ki, xarici dillərə yiyələnmək üçün müəyyən qədər bilik almaq kifayət deyil, dil haqqında passiv məlumat yığmaq yox, xarici dili özünün fəaliyyətinə çevirmək lazımdır.

MÜƏLLİF HAQQINDA

Paşayev Qəzənfər Məhəmməd oğlu

(d.27.VIII.1937, Tovuz r-nu, Düzqırıxlı k.)

Azərbaycan ədəbiyyatşünası, folklorşünası, publisist, dilçi və tərcüməçi. Filologiya elmləri doktoru (1993), professor (1995), Azərb. Yazıçılar Birliyinin üzvü (1988). Azərb. Pedaqoji Dillər İnstitutunun ingilis-Azərbaycan dilləri fakültəsini bitirmişdir (1962). İraqda tərcüməçi işləmiş (1962-1966; 1972-1975), burada yaşayan və sayı təqribən 2,5 mln-a çatan azərbaycanlıların (İraq türkmənləri) dialekt və folklorunun toplanması və araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. «Azərbaycan dilinin Kərkük dialekti» mövzusunda namizədlik (1969), «İraq türkmən folklorunun janrları» mövzusunda doktorluq (1993) dissertasiyaları müdafiə etmişdir. 1964-1989 illərdə Azərb. Pedaqoji Dillər İnstitutunda (1973 ildən M.F.Axundov ad. API) fəaliyyət göstərmiş, institutun ingilis dili fakültəsində dosent, dekan müavini (1970-1971), xarici dillər kafedrasının müdiri (1972-1989) olmuşdur. ABŞ (1983) və İngiltərədə

(1988) ixtisasartırma kurslarını bitirmişdir. BDU-nun Qərbi Avropa dilləri kafedrasında çalışmışdır (1989-2000).

Q.Paşayev Azərbaycan MEA-nın Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində «Beynəlxalq əlaqələr» şöbəsinin müdiri işləmişdir (2001-2005). 2003-cü ildən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçidir.

Prof. Q.Paşayevin ədəbi-elmi fəaliyyətində İraqda yaşayan azərbaycanlıların İraq türkmanlarının ədəbi-mənəvi yaradıcılığının tədqiqi və təbliği xüsusi yer tutur. Onun «Kərkük bayatıları» (1968, Rəsul Rza ilə birgə), «Arzu-Qəmbər dastanı» (1971), «Kərkük mahnıları» (1973), «İraq-Kərkük atalar sözləri» (1978), «Kərkük tapmacaları» (1984), «İraq-Kərkük bayatıları» (1984), «Nəsiminin İraq divanı» (1987), «Kərkük folkloru antologiyası» (1987, təkrar nəşr - 1990), Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-türkman cildi. Ə.Bəndəroğlu ilə birgə (1999), «Kərkük folklorunun fonetikasi» (2003), “İraq-türkman folklorunun janrları” (rusca, 2003), Dilçilik İnstitutunda hazırlanmış «İraq-türkman ləhcəsi», ortaqlı (2004) və s. kitabları elm aləminə az məlum olan zəngin bir xəzinədən bəhs edir.

Qəzənfər Paşayev

Q.Paşayevin elmi fəaliyyətinin zirvəsi onun «İraq-türkman folkloru» adlı monumental əsəridir. Akad. Bəkir Nəbiyev və prof. Mahir Nəbiğın elmi redaktəsi ilə bu monoqrafiya Bakıda, Bağdadda, İstanbulda və Tehranda böyük tirajla nəşr edilmiş, tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan, İraq, Türkiyə və ABŞ mətbuatında çıxmış onlarca elmi-publisistik məqalənin, «Rusca-ərəbcə danışmaq kitabı»nın (Bağdad, 1974), ingiliscə «İngiltərə haqqında» (Bakı, 1981) və s. kimi əsərlərin müəllifi, «Göylər unutmşdu yağacağı» (1991), «Çağdaş İraq şeirindən seçmələr» (2001), «Yolun sonunadək» (2001), «Rəsul Rza. Ağlayan çox, gülən hanı?!» (Kərkük, 2007), Elçinin “Mahmud və Məryəm” (Kərkük, 2007) və s. kitabların tərtibçisidir.

Q.Paşayev fil.e.n. Gülzar İbrahim qızı ilə birgə «Hüseyn Arif – 80» (2004), «İsi Məlikzadə - 70» (2004), «Tofiq Bayram – 70» (2005), «Əlibala Hacızadə – 70» (2005), «Fikrət Qoca – 70» (2005), «Akademik Bəkir Nəbiyev – 75» (2005) kimi çox maraqlı portret kitabları da giriş məqaləsi ilə hazırlayaraq öz şəxsi vəsaiti hesabına çap etdirmişdir.

Q.Paşayevin «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» adlı sanballı elmi-publisistik əsəri böyük

tirajla (130 min) Bakıda (1985; 1987) və Bağdadda ərəbcə (1996) nəşr olunmuş və böyük ədəbi hadisəyə çevrilmişdir. Onun «Nostradamusun möcüzəli aləmi» kitabı (Bakı, 2007, 760 səh.) işıq üzü görmüş və ictimaiyyətin rəğbətini qazanmışdır.

Füzulinin 500 illik yubileyi ilə bağlı İraqda və Türkiyədə keçirilən tədbirlərdə «Füzuli və XVI əsr Bağdad ədəbi mühiti» mövzusunda məruzə etmiş, şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edən məqaləsi ABŞ-da çıxan «Reforma» (№2, 1996, s.17-25) jurnalında və Bağdadda ərəbcə elmi məcmuədə (1995) çap olunmuşdur.

Q.Paşayevin həmçininin ABŞ-da çap olunan «Azerbaijan international» jurnalında «Azərbaycanlılar İraqda. Az tanınan elət» (№1.1. 2003, s.22-25) məqaləsi, eləcə də İraq türkmanlarının İstanbulda çıxan «Qardaşlıq» dergisinin iki sayında (№22 və №23, 2004) ingiliscə «İraq türkman tarixinə və ədəbiyyatına bir baxış» adlı məqaləsi çap olunmuşdur.

Bir neçə dil bilən Q.Paşayev bədii tərcümə sahəsində də fəaliyyət göstərir. Aleksandr Dümanın «Qafqaz səfəri» (1985, H.Abbasovla birgə), prof. Sula Benetin «Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan» (1989), Aqata Kristinin

Qəzənfər Paşayev

«Mavi qatarın sirri» (1995), eləcə də prof. İrəc Pərsinacın «M.F.Axundovun kritikası» (ABŞ, 1989) əsərlərini orijinaldan tərcümə etmişdir.

«Düma Qafqazda» adlı tədqiqatı «Literaturnıy Azerbaydjan» (№3, 2004, s.8-23) jurnalında çap olunmuşdur.

Paşayev ABŞ-da məzuniyyətdə olarkən (1983, iyun-avqust) Azərbaycan dilinə dair tədqiqatları araşdırmış, «ABŞ-da Azərbaycan dilinə dair araşdırmalar» adlı məqaləsi AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun «Azərbaycan dili xaricdə» məcmuəsində (1990, s.65-70) dərc edilmişdir.

Paşayevin tədqiqatlarını Azərbaycanda, Türkiyə və İraqda yüksək qiymətləndirmiş, yaradıcılığına sanballı məqalələr həsr etmişlər:

Azərbaycanda akademiklər: Bəxtiyar Vahabzadə, Bəkir Nəbiyev, Teymur Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev, AMEA-nın müxbir üzvləri: Yaşar Qarayev, Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Azad Nəbiyev, professorlar: Məmmədhüseyn Təhmasib, Qasım Qasımsadə, Vaqif Vəliyev, Musa Adilov, Murtuz Sadıxov, Babək Qurbanov, Əzizə Cəfərzadə, Məhərrəm Cəfərli, Zeydulla Ağayev, Sədnik Paşayev, Qəzənfər Kazımov, Bəhlul Abdulla, Mehdi Sultanov, Himalay Qasımov, Ayaz Vəfəli, Elman Quliyev, Bədirxan Əhmədov, Alxan

---

Bayramoğlu, Arif Əmrahoğlu, Asif Rüstəmli, Flora Xəlilzadə, Zərifə Bəşirqızı və başqaları.

Xarici ölkə alimləri: Əta Tərzibaşı, Dr. Əbdüllətif Bəndəroğlu, f.e.n. Sinan Səid, prof. Mahir Naqib, prof. Sübhi Saatçı, Mövlud Taha Qayacı və başqaları (İraq), prof. Mustafa Arqunşah, prof. Cəlal Ərtuq, prof. İsa Özqan, prof. Əflatun Nəmanzadə (Türkiyə) və başqaları.

Paşayev özü də görkəmli şəxsiyyətlər, Azərbaycanı dünyada tanıdan simalar haqqında məqalələr yazmışdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevə «Xilaskar» adlı məqalə («Vəfa» jurnalı, №1, 2004) həsr edən Q.Paşayev Nəsirəddin Tusi, Füzuli, M.Kazımbəy, M.F.Axundov, S.Vurğun, R.Rza, akad. M.Şirəliyev, akad. B.Nəbiyev, akad. V.Məmmədəliyev, akad. İ.Həbibbəyli, AMEA-nın müxbir üzvləri A.Zamanov, Y.Qarayev, T.Hacıyev, A.Nəbiyev, professorlar və çağdaş qələm sahiblərindən: görkəmli din xadimi, Bütün Qafqazın şeyxi, Hacı Allahşükür Paşazadə, Nəsir İmanquliyev, Əzizə Cəfərzadə, Elçin, Nigar Rəfibəyli, Fərman Kərimzadə, İsi Məlikzadə, Nəriman Həsənzadə, Qasım Qasımzadə, Jalə Əliyeva, Cəfər Quluzadə, Nahid Hacızadə, Əmirhüseyn

Qəzənfər Paşayev

Məcidov, Məhəbbət Paşayeva, Mikayıl Azaflı, Narınc Xatun, Əlfi Qasimov, Ənvər Rza, Nigar Vəliyeva, Abbas Abbasov, Şamil Zaman, Ağalar Mirzə və bir çox başqaları, iraqılı alimlərdən prof. İhsan Doğramacı, Əta Tərzi-başı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, prof. Suphi Saatçı, Əbdülvahid Kuzəçioğlu, Sinan Səid, ingilis dramaturqu Vilyam Şekspir, Aqata Kristi, fransız yazıçısı Aleksandr Düma, ABŞ yazıçısı Con Steynbek və başqaları ilə bağlı çox maraqlı əsərlər yazmışdır.

Paşayev 1994-cü ildə öz vəsaiti hesabına Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun İcəri-şəhərdə yerləşən Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzində «İraq türkman ocağı» muzeyi yaratmış, 2002-ci ildə ocağın kolleksiyası Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muze-yinə köçürülmüşdür.

1995-ci ildən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində Elmi və Dissertasiya Şuralarının üzvüdür. 1997-2006-cı illər arası və 2011-ci ildən Dissertasiya Şurasının həmsədridir.

Pedaqoji və elmi kadrların hazırlanmasında xidmətləri vardır. Rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunub. Onlarca doktorluq və namizədlik dissertasiyaları üzrə Gertsen adına Leninqrad Pedaqoji İnstitu-

tunda, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda, Bakı və Naxçıvan Dövlət Universitetlərində, Folklor İnstitutunda opponent olub. Bir çox dərslük və monoqrafiyaların redaktoru və ya rəyçisidir.

Q.Paşayev «Ədəbiyyat» və «Kredo» qəzetlərinin, «Vəfa», «Folklor və Etnoqrafiya», «Filologiya məsələləri» və «Kəlam» jurnallarının və digər mətbu orqanların redaksiya heyətinin üzvüdür.

Q.Paşayev Azərbaycan-İraq Dostluq Cəmiyyətinin sədr müavini (1990-2003) olmuşdur. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi nəzdində fəaliyyət göstərən Elmi-Dini Şuranın yarandığı 1997-ci ildən üzvüdür. 2004-cü ildən Yazıçılar Birliyinin Təftiş komissiyasının sədridir.

İraq Respublikasının «Əməkdə şücaətə görə» medalı ilə təltif edilmiş (1976), Kərkük Vəqfinin (1999) və Türkmən Cəbhəsinin (2003) diplomlarına və yüksək mükafatlarına layiq görülmüşdür.

Q.Paşayevin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən «Bu sevdə ölüncədi» (2001), «İraq bize iraq deyil» (2002) və s. kitablar nəşr edilmiş, şair H.Kürdoğlunun «Tovuzum mənim, Oğuzum mənim» poeması ona həsr olunmuşdur.

MÜƏLLİFİN MONOQRAFİK
TƏDQIQATLARI:

1. «İraq-türkman folkloru». Bakı, 1992, 216 səh.;
2. «İraq-türkman folkloru». Bağdad, 1995, 160 səh.
3. «İrak-türkmen folkloru». İstanbul, 1998, 320 səh.;
4. «Kərkük dialektinin fonetikasi». Bakı, 2003;
5. «Kərkük folklorunun janrları». Bakı, 2003, 316 səh.; Tehran, 2008, 314 səh.;
6. «İraq-türkman ləhcəsi». Bakı, 2004, 422 səh. (şərikli);
7. «Жанровый состав иракско-тюркменского фольклора. Bakı, 2003, 128 səh.;
8. «Nəsimi haqqında araşdırmalar». Bakı, «Qarabağ», 2010, 168 səh.
9. «Borcumuzdur bu ehtiram». Bakı, «Ozan», 2010, 240 səh.
10. «Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin patriarxı». «Ozan», 2010, 128 səh.

QAYNAQLAR

1. «Kitabi -Dədə Qorqud» (Bakı, 1962 və 1988-ci illər nəşri).
2. Həbib Hürmüzlü. Kərkük Türkçəsi sözlüğü, İstanbul, 2003, s. 132
3. Azərb. SSR inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, 1964, s. 31, 33, 36, 41, 45, 46, 56, 61, 72, 74, 75, 77, 78, 101, 104, 108, 126. Avukat Habib Hürmüzlü, prof. Dr. Ekrem Pamukçu. İrakta Türkmen boy və oymakları, Ankara, 2005, s. 61, 70; Suphi Saatçı. İrak Türkmen boyları, oymakları və yerləşmə bölgələri. İstanbul, Kerkük Vakfı, 2009, s. 31, 34, 58
4. Avukat Habib Hürmüzlü, prof. Dr. Ekrem Pamukçu. Göstərilən əsər, Ankara, 2005, s. 61
5. Вопросы диалектологии тюркских языков. Том III, Баку, 1963, стр. 223
6. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s. 37
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s. 47, 82, 97, 106, 174, 219
8. «Kitabi Dədə Qorqud» (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, 1988, s. 6, 10, 13
9. «Kitabi-Dədə Qorqud», 1988, s. 10, 19
10. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958, s. 37; Dərmiçizadə Ə.M. Azər-

baycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1967, s. 43; Mirzəzadə H. İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr. ADU. Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, № 4, 1961, s. 85; Rzazadə M. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid materiallar. Bakı, 1961, s. 17

11. П.М.Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке. С-Петербург, 1900, с. 16, 18, 20, 32

12. М.Ш.Ширалиев. О диалектной основе азербайджанского национального литературного языка. Труды Института Литературы и Языка, им. Низами. Том II, Баку, 1958, с. 11; М.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rus alimlərinin rolu, Azərb. EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1964, № 3, s. 39

13. Н.А.Баскаков. Тюркские языки. Москва, 1960, с. 9, 56

14. А.М.Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. Из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961, с. 27

15. Н. Mirzəzadə. Azərbaycan dilin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962 s. 20

16. И.Н.Наджип. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века (автореф. док. дис.), Москва, 1965, с. 38

17. Ə.Ə.Orucov. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğə-

tinin nəzəri əsasları. Bakı, 1965, s. 9

18. Y.Z.Şirvani. İbn Mühənnə və onun lüğəti haqqında bəzi qeydlər. S.M.Kirov adına ADU, Elmi əsərlər, 1966, № 3, s. 18

19. Ə.Ə.Orucov. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. 1965, s. 9

20. «Qardaşlıq» dərgisi, № 249-250, Temmuz-Ağustos, Bağdad, 2010, s. 35-39

21. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988, s. 250.

22. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti», Bakı, «Elm», 1999, s. 175.

23. «Qardaşlıq» dərgisi, İstanbul, 2000, № 8, s. 4

24. Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977.

25. Современный Ирак. (Müasir İraq), Москва, 1966, с.13.

26. Ziyad Köprülü. İnsan hakları acısından İrak Türkləri. Ankara, 1992, s.36; 53.

27. Cəlal Ərtuq. Türkiyədə və dünyada İhsan Doğramacı fenomeni. Ankara, 1996, s.8.

28. Həbib Hürmüzlü. Kərkük Türkcesi sözlüğü. İstanbul, 2003, s.13.

29. Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya (rusca), Том I, Москва, 1970, с. 277.

30. Menges Karl Heinrih. Türk dilləri və türk xalqları (ingiliscə), Almaniya, Wiesbaden, 1968, s. 12-13.

31. Ə.Dəmirçizadə. Azəri ədəbi dili tarixi. Bakı, 1967, s.72

32. S.H.Lonqriq. Müasir İraqın dörd əsri (ingiliscə) Oxford, 1925, s.16.

33. Z.M.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, "Elm" nəş., 1985, s.84.

34. "Qardaşlıq" dərgisi, Bağdad, 1962, №5, s.8

35. Prof. Hidayət Kamal Bayatlı. İraq Türkmən türkcəsi. Ankara, 1996, s.20.

36. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ə.Bəndəroğlu qənaətində yanlışlığını dərk edərək 2003-cü ilin əvvəlindən «Yurd» qəzeti və başqa mətbu orqanlarda «türkmən» etnonimini işlədir.

37. Şakir Sabir Zabit. Kərkükdə ictimai həyat. Bağdad, 1962, s. 176-177, Əhməd Cəfəroğlu. Türkmənlər. Türk kültür dərgisi, №20, 1964, s.24.

38. Əbdülqazi Bahadır xan. Səcərei-Tərakimə. Türkmənlərin soy kitabı. Ruscadan tərcümə edən İsmixan Osmanlıdır. Bakı-2002, s. 76.

39. İbrahim Kafesoğlu. Türkmen adı, mənası və mahiyyəti, "Qardaşlıq" dərgisi, №7-8, Bağdad, 1971, s.18-19.

40. Erşad Hürmüzlü. İrak Türkləri. Monoqrafiya, İstanbul, 1991, s.10; Erşad Hürmüzlü. Türkmənlər və İrak. Monoqrafiya. İstanbul, 2003, s.16-17; Tofiq Hacıyev. Azərbaycan kərkükşünaslığının yeni dəyərli əsəri. Bax:

İraq türkman ləhcəsi kitabı. Bakı, Elm, 2004, s.410-411;
Mahir Naqıb. Bax: Qazanfer Paşayev. İraq türkmen folkloru, Kerkük vakfi, İstanbul, 1998, s.12

41. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. ADU nəşriyyatı; 1989; Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti, Bakı, 1985; Mahmudov Yaqub. Səyyahlar. Kəşflər. Azərbaycan. Bakı, 1985; Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами, Баку, 1991; Hürmüzlü Erşad. İraq turkləri (türkcə), İstanbul, 1991; Suphi Saatçı. İraq Turkmanları. İstanbul, 2003.

42. Əbdülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı. Rus dilindən tərcümə edən İsmixan Osmanlı), Bakı, 2002, s.99.

43. Təbəri. Ümumi tarix (ərəbcə), Qahirə, VI c., s.167; Suphi Saatçı. İraq Turkmanları, s.20.

44. Sadəttin Buluç. Kərkük xoyrat və manilərində başlıca ağız özəllikləri. Türk Dil Qurumu yayınlarından. Sayı 27, 1966, s.109.

45. Şakir Sabir Zabit. İraqda türkmanların tarixi vardır (ərəbcə), Bağdad, 1957, s.37-39.

46. İbn əl-Əsir. Ümumi tarix (ərəbcə), Qahirə, hicri 1312, s.136.

47. S.N.Lonqriq. Müasir İraqın dörd əsri (ingiliscə), Oksford, 1925, s.5; A.İ.Zahidi. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər, Namizədlik dissertasiyasının avtorefe-

ratı (rusca), Bakı, 1967, s.10.

48. Mustafa Cavad. İraqda türklərin tarixi (ərəbcə). “Əl-Dəlil“ dərgisi, №2, 1946, s.59-61; №5, 1946, s.279-282.

49. İrak-Türkmən türkçəsi, Ankara, 1996, s.18-20.

50. İrak Türkmenləri, İstanbul, 2003, s.31-79.

51. Erşad Hürmüzlü. İrak türkləri. İstanbul, 1991, s.25.

52. Şərifli M. “Eldəgəz“ haqqında. V.İ.Lenin adına APİ. Elmi əsərlər, 1946, №1, s.53, 58; Z.M.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti, Bakı, Elm, 1985, s.51.

53. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. ADU nəşriyyatı, 1989, s.127.

54. Göstərilən əsər, 1989, s.133.

55. Bünyadov Z.M. Göstərilən əsəri, 1985, s.74.

56. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958, s.78

57. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III c., Bakı, 1979, s.54.

58. Azərbaycan tarixi. I c., Bakı, 1961, s.221; İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər, Bakı, 1958, s.81; İbrahimov C. Ağqoyunlu dövlətinin tarixinə dair oçerklər. V.İ.Lenin adına APİ. Elmi əsərlər. XXVI c., Bakı, 1963, s.62; Mahir Naqib, Kərkük musiqisinin təsnif və təhlili. Ankara, 1991, s.3; Mahmudov Y.Səyyahlar. Kəşflər. Azərbaycan. Bakı, 1985, s.97, 172.

59. Habib Hürmüzlü. Kerkük Türkçəsi sözlüğü. İstanbul, 2003, s.132.

60. Mahmudov Yağub. Səyyahlar. Kəşflər. Azərbaycan. Bakı, 1985, s. 103.

61. Lonqriq S.H. Müasir İraqın dörd əsri (ingiliscə), Oksford, 1925, s. 20.

62. Mahmudov Y. Səyyahlar. Kəşflər. Azərbaycan. Bakı, 1985, s. 143.

63. Məmmədov Ə. Şah Təhmasibin Azərbaycan dilində bir məktubu, ADU. Elmi əsərlər. Dil və Ədəbiyyat seriyası. № 6, 1964, s. 78.

64. Mahmudov Y. Səyyahlar. Kəşflər. Azərbaycan. Bakı, 1985, s. 161-162.

65. Şakir Sabir Zabit. Kərkükdə ictimai həyat. Bağdad, 1962, s. 85; Hürmüzlü Erşad. İraq türkləri, İstanbul 1991, s. 30; Mahir Naqib. Göstərilən əsəri, Ankara, 1991, s. 3.

66. Lonqriq S.H. Göstərilən əsəri, 1925, s. 20.

67. M.C.Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, s.14-15.

68. Tərzibaşı Əta. Yazı dili, qonuşma dili. «Qardaşlıq» dərgisi», № 4, Bağdad, 1962, s. 26.

69. ADU, Elmi əsərlər, İctimai Elmlər seriyası, № 4, 1961, s. 86-96.

70. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958, s. 37; Dəmirçizadə Ə.M, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1967, s. 43;

Mirzəzadə H. İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr. ADU. Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, № 4, 1961, s. 85; Rzazadə M. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid materiallar. Bakı, 1961, s. 17.

71. «Kitabi Dədə Qorqud» (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, 1988, s. 6, 10, 13.

72. «Kitabi Dədə Qorqud», 1988, s. 10, 19.

73. F.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. (oçerklər). Bakı, 1961, s.29; N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966, s.248; Ə.Bəndəroğlu. İraq Türkmən dili, Bağdad, 1989, s. 142.

74. Hidayət Kamal Bayatlı. İrak Türkmən türkcəsi. Ankara, 1996, s. 329; Həbib Hürmüzlü. Kerkük Türkcəsi sözlüğü, İstanbul, 2003, s.15.

75. S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər, Bakı, 1961, № 4, s. 95.

76. Kerkük müntəxəb xoyratları, II hissə, Bağdad, 1953, s. 57.

77. Kerkük müntəxəb xoyratları, II hissə, Bağdad, 1953, s. 147.

78. Kerkük müntəxəb xoyratları, III hissə, Bağdad, 1954, s. 140.

79. Ə.Bəndəroğlu. Türkmanlar inqilabı İraqda. (ərəbcə). Bağdad, 1972, s. 14.

80. Prof. Dr. Hidayət Kamal Bayatlı. İrak Türkmən

türkçəsi. Ankara, 1996, s. 329.

81. Həbib Hürmüzlü. Kerkük Türkçəsi sözlüğü. İstanbul, 2003, s.15.

82. Əbdüllətif Bəndəroğlu. İraq Türkmən dili. Bağdad, 1989, s. 355-356.

83. Azərbaycanndan gələn qardaş səsi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 19 aprel, 1969.

84. Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-türkman cildi, (tərtibçilər prof. .Paşayev, Dr. Ə.Bəndəroğlu), Bakı, 1999, səh. 376.

85. Subhi Saatçı. Kərkük çocuq folkloru. İstanbul, 1984, s. 11, 13-14.

86. Cəlal Ərtuq. Türkiyədə və dünyada İhsan Doğramacı fenomeni. Ankara, 1996, s. 149.

87. Cəlal Ərtuq. Türkiyədə və dünyada İhsan Doğramacı fenomeni. Ankara, 1996, s. 153.

88. «Qardaşlıq» dərgisi. Bağdad, 1962, №5.

89. N.Məmmədov. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 1961, s.219.

90. Hadi Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962, s.24

91. Ə.Bəndəroğlu. İraq-Türkmən dili. Bağdad, 1989, s.160.

92. Prof. Hidayət. Kamal Bayatlı. İraq-Türkmən türkçəsi, Ankara, 1996, s. 330, 387; Həbib Hürmüzlü. Kerkük Türkçəsi sözlüğü. İstanbul, 2003, s.94.

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan kərkükşünaslığının banisi 4

I Fəsil

Dilimiz - varlığımız

«Kitabi-Dədə Qorqud», İraq türkman
ləhcəsi və ədəbi dilimiz.....20
Azərbaycan dilinin qərib dialektləri.....36
ABŞ-da Azərbaycan dilinə dair araşdırmalar.....43
İraq türkman tarixinə və dialektinə bir baxış.....54

II Fəsil

Qürur duyduğum tarixi şəxsiyyətlər

Mirzə Kazımbəyin görkəmli şəxsiyyət
kimi yetişməsində dillərin əhəmiyyəti.....90
M.F.Axundovun həyatında dillərin rolu.....95
Türkologiya elmimizin patriarxı.....104

III Fəsil

Çağdaş dilçilərimizin yaradıcılığından etüdlər

Türkologiya elmimizin iftixarı.....118

Dilimiz - varlığımız

Çoxşaxəli yaradıcılıq yolu.....	131
Gələcək nəsillərə yadigar.....	143
Tarixdə qalacaq abidə bir əsər.....	149
Tanınmış pedaqoq və alimin uğurları.....	158

IV Fəsil

İngilis dilinin tədrisi problemləri

Xarici dil və ölkəşünaslıq.....	169
İngilis dilində dərslük.....	174
Xarici dillərin tədrisində ölkəşünaslıq elementlərindən istifadəyə dair.....	180
Müəllif haqqında.....	188
Müəllifin monoqrafik tədqiqatları.....	196
Qaynaqlar.....	197

Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev

“Dilimiz - varlığımız”

Bakı - “Ozan” - 2011

Nəşriyyatın direktoru: Asif Rüstəmli

Korrektor: Sevda Qasımlı

Cildçi: Sevil İsmayılova

Yığılmağa verilib: 10.03.2011

Çapa imzalanıb: 05.05.2011

Kağızın formatı: 70x100 1/32

Həcmi: 13 ç.v.

Tirajı 250 nüsxə

Sifariş № 21

ADMİU-nun mətbəəsi.

Bakı şəhəri, Həsən bəy Zərdabi küçəsi 39a

Qəzənfər Paşayev

